

Bedrijvigheid in Culemborg

EEN BLIK ACHTEROM OP DE WERKZAAMHEDEN VAN DE CULEMBORGER

Colofon

Auteur: Kees van Dam

Contact via kees@d3mlandschap.nl

*Dit rapport is najaar 1999 gemaakt in het kader van
het 'open vak historische geografie'
aan Wageningen Universiteit
onder begeleiding van dr. ir. Jan Bieleman.*

*Op verzoek van Genootschap A.W.K. Voet van Oud-
heusden is het rapport in 2007 opnieuw geredigeerd.*

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	5
1. De tijd tot de 19de eeuw	7
1.1 De opkomst van Culemborg als stad	8
1.2 De Middeleeuwse gilden	15
1.3 Vroege landbouw: teelt van de appel en aardappel	18
1.4 PLUS: De bodemgesteldheid rond Culemborg	19
2. De eerste helft van de 19de eeuw	21
2.1 Algemeen beeld: een centrum van handel en transport	22
2.2 Het komen en gaan van fabrieken	24
2.3 Weinig veranderingen in de landbouw	28
2.4 PLUS: De stad in 1832	29
2.5 PLUS: Het minuutplan van 1832; overzichtskaart van Culemborg & het Landgebruik 1832	32
2.6 PLUS: Volkstelling 1840	35
3. De tweede helft van de 19de eeuw	41
3.1 Beeld van een welvaartstoename	42
3.2 De opkomst van onder andere de sigarennijverheid	45
3.3 Landbouw: van handelaar naar agrarisch kapitalist	48
4. De eerste helft van de 20ste eeuw	53
4.1 Bouwen buiten de muren	54
4.2 De bloei van de meubelindustrie en de terugloop van de sigarennijverheid	57
4.3 Landbouw: van akker naar grasland	67
4.4 PLUS: Culemborg in de regio	69
5. De tweede helft van de 20ste eeuw	71
5.1 Algemeen beeld: sanering en dienstverlening	72
5.2 Aan de rand van de Randstad	76
5.3 Landbouw en landschap samen	81
5.4 PLUS: De bevolkingsstatistieken	83
Conclusie	85
Literatuurlijst	87
Bijlagen: De kadastrale minuutplannen van 1832	91

INLEIDING

Met dit boekwerk wordt beoogt in een vogelvlucht overzicht te geven over de bedrijvigheid die de gemeente Culemborg door de tijd heen heeft plaatsgevonden. Daarbij komen zowel de situatie in de stad als de agrarische bedrijvigheid in het buitengebied rondom de stad aan bod. De informatie is voornamelijk gevonden in literatuur over Culemborg en het rivierengebied en archieven in Culemborg en Arnhem.

Globaal beschouwd is de stad op een soortgelijke wijze als in de rest van Nederland getransformeerd van een kleine, bedrijvige stad tot een middelgrote kern met bedrijventerrein, stadscentrum met winkels en boerenland buiten de bebouwde kom.

Ruim twee eeuwen geleden vertoonde het beeld van de stad grote verschillen met nu. De nijverheid was vaak ambachtelijk en aan huis, veelal gecombineerd met directe verkoop. Ook boerderijen lagen vaak binnen de gracht of geconcentreerd op de oeverwal.

Later kwamen de industriën in bloei, eerst in de stad en langs de Lek, later ook verder buiten de grachten, tussen de arbeiderswoningen.

In de 20ste eeuw is de verweven structuur van bedrijvigheid en woningen verder verlaten en kreeg de industrie een eigen terrein en werd de oude binnenstad bestemd voor wonen en winkelen. De boeren in het buitengebied zijn van een gemengde naar een steeds intensievere en gespecialiseerde bedrijfsvoering overgegaan. En vond men vroeger het werk vooral in de eigen stad, woont men nu veel als forenzen in Culemborg en wordt elders gewerkt.

De structuur van het verslag is chronologisch. Per tijdsinterval van 50 jaar is de beschrijving verdeeld in een algemene beschrijving van de periode, een paragraaf over de ambachtelijke en industriële nijverheid en een deel over de landbouwkundige aspecten.

Hoofdstuk 1

De tijd tot de 19^e eeuw

Foto van de huidige situatie van de derde residentie van de heren van Culemborg: de kasteeltuin.

CULEMBORG LAG IN ROERIGE TIJDEN ALS EEN ZELFSTANDIG GRAAFSCHAP TUSSEN DE MACHTSGROOTHEDEN UTRECHT, GELRE EN ZUID-HOLLAND. DOOR DEZE POSITIE KON DE HANDEL FLOREREN, DE GILDEN KWAMEN OP EN DE LANDBOUW WAS GUNSTIG OP DE HOGERE DELEN IN HET LANDSCHAP.

Kaart 1: Graafschap Kuilenburg op de kaart van Jan Christiaan Sepp, 1773.

(Bron: <http://www.wazamar.org>)

Kaart 2: Overzicht West-Betuwe 1950
(Uit: ETI-rapport 1952 – niet-agrarische bestaansbronnen)

1.1 DE OPKOMST VAN CULEMBORG ALS STAD

LOKATIE

De gemeente Culemborg ligt in de 18e eeuw in de hoek van Gelderland, in de West-Betuwe. Samen met stadjes als Buren, Tiel, Zaltbommel, Leerdam en Vianen vormt Culemborg de stedelijke machtscentra van de West-Betuwe. Aan de noordzijde wordt de gemeente begrensd door de rivier de Lek. Ten westen, zuiden en oosten staan de kernen Goilberdinge, Everdinge, Zijdeveld, Renoy, Beest, Marienwaard, Tricht, Buurmalsen, Buren, Ast, Zoelmont, Ravensway en Beusikom op de kaart. Ten noorden, aan de andere kant van de Lek liggen de kernen Wijk en Duurstede, 't Goy, 't Waal, Schalkwijk, Honswijk en Vreeswijk. Zie kaarten 1 en 2 voor de ligging van Culemborg binnen de regio.

DE OMGEVING

Voordat 'Culenburgh' ontstond op de stroomruggen, is er al sprake van oude kernen in het gebied (zie ook kaart 3). Zo wordt er in 1210 en 1231 al over Godebrechtingen of Goelberdingen (Goilberdingen) gesproken. Binnen dit buurtschap lagen de kerspelen (kerkdorpen) Paveye en Parijs. In 1943 werden door J.G.N. Renand in Paveye sporen gevonden van 12de en 13de eeuwse bewoning. Ook Goilberdingen kende een kapel, welke in de 14de eeuw werd opgericht, op de plaats waar nu ford Everdingen gelegen is. De kerspelen Paveye en Parijs zijn door het aanhoudende wateroverlast zo goed als verdwenen, op de namen na. De Goilberdingse kapel werd in 1581 grotendeels afgebroken, op een tot in de 18de eeuw overgebleven ruïne na.

Goilberdingen kwam in 1333 in handen van de heer van Culemborg. Bij het graafschap Culemborg hebben ook de kerspelen Everdingen en Zijdeveld behoord, tot deze in 1820 aan de provincie Zuid-Holland over zijn gedaan. Ook de plaatsnaam Redichem behoort tot een oudere kern. Volgens Renes (Renes 1981, 1982) is de pre-stedelijke kern van Culemborg het vroegere dorp Redichem geweest, ook omdat namen eindigend op -chem doorgaans uit de 5de-10de eeuw dateren en de blokkerige kavelstructuur alhier ouder is dan de hoeveverkaveling, welke vanaf 1000 werd gebruikt. Nabij Redichem, in de bocht van de Lek, was de doorwaadbare plaats in de rivier. Daar heeft later ook een veer gelegen. Andere oude fragmenten komen in deze hoek voor, zoals de oude weg van Beusichem naar Goilberdingen bij het stroompje waar de (Oudase)weg zijn naam aan dankt (P.J.W. Beltjes, 1988). De dijk, welke destijds gevormd werd door de Achterweg-Slotstraat-Goilberdingerstraat, wordt al in 1227 genoemd als deel van de dijk voor Beusichem en Redichem. Een oud watertje, waarvan in een akte uit 1317 wordt gesproken, stroomde vanuit Redichem naar Parijs en vormde de zuidgrens van Redichem. Deze Redichem-

mer werd eerst via duikers onder de Nieuwstad doorgetrokken tot heer Johan III van Culemborg het recht koopt om op de Meer te mogen lozen. Het stroompje bestaat nu nog als sloten en staat bekend als de 'Rekkummer', stromend tussen de Oostersingel en de stadsgracht. Voordat de stad Culemborg verder uitdijde, ligt het kerspel Lanxmeer net ten zuiden van de stad, eveneens op de stroomrug van de Meer. Dit polderblok werd reeds in 1130 ontgonnen. In 1135 was er een kapel, welke in 1294 tot de parochie van de St. Janskerk behoorde en bediend werd door de abdij Mariënwaerd (tussen Tricht en Beesd). Ook voor dit kerspel geldt dat nu alleen nog de naam de tijd heeft overleefd. Eén van de doelen van de aanleg van de Nieuwstad was om de bewoners van de kerspelen Lanxmeer en Parijs in de stad een plek te geven. Zo bleven buiten de Prijssepoort en Nieuwpoort slechts enkele huizen achter als restanten van de vroegere kerspelen.

Over de vroege locaties van de residentie van de heren van Culemborg tast men nog enigszins in het duister. De eerste residentie heeft wellicht nabij de Ronde Haven gestaan. De tweede waarschijnlijk op de plaats van het weeshuis, maar werd in 1358 verwoest. Het kasteel ten oosten van de stad stamt uit de 14de eeuw en was de derde residentie. Nadat ook dit door de Fransen was verwoest, week men uit naar het oude Mariëncroon aan de Herenstraat.

Kaart 3: Archeologische kaart

(Uit: P. Visscher en M. van Moorst – *Agrarische nederzettingsoormen in een deel van het centraal rivierkleigebied*)

Foto van de Binnenpoort te Culemborg: de enige poort die over is gebleven.

In de 17de en 18de eeuw richtten de graven van Culemborg het landschap (Redichem) ten oosten van de stad in als klassieke landschapstuin. Deze was open voor (wandeland) publiek. Tegenover het oostelijk kasteel, de derde residentie, werd in 1610 een theetuin aangelegd (op het Voorburg). Het verlengde van de slotstraat werd in de 16de eeuw al als dreef ingericht en samen met drie andere dreven vormde zij in de in de 17de eeuw 'de Volenkampen'. De Bol en 'de ronde bosjes' werden aangelegd in 1640-1644 als speelhuis en tuin. Het huidige neogotische huis 'de Bol' stamt uit 1888. De Plantage volgde in 1780 aan de Wilhelminadreef en werd rond 1850 door de tuinarchitect L.P. Zocher omgevormd tot een park in Engelse Landschapsstijl.

In de 16de eeuw woonden er zo'n 2.000-2.500 mensen in Culemborg. Dit groeide langzaam tot 2.957 in 1770 en 4.232 in 1824.

DE BESTUURDERS VAN CULEMBORG

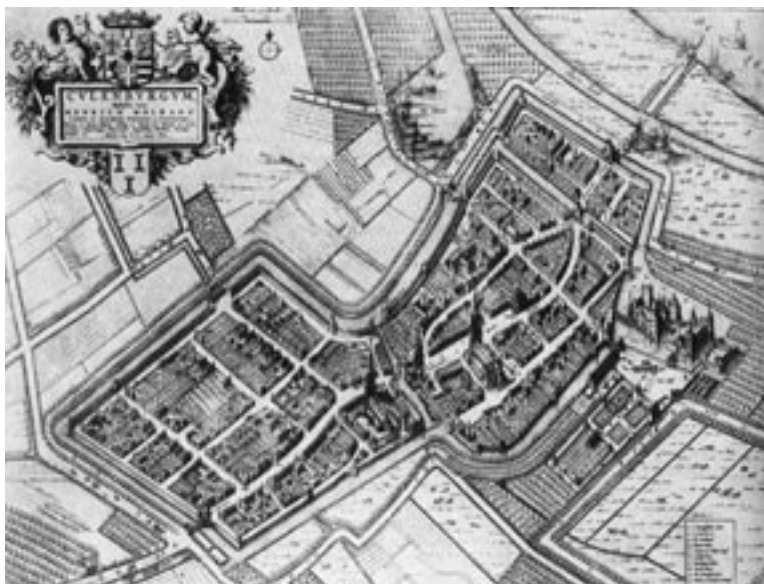
Hubert van Bosinchem staat bekend als de stichter van het eerste 'Huis' in Culemborg in 1281. Johan van Bosinchem gaf op 6 december 1318 de 'vrijheid aan elkeen om in de stad te wonen', misdadiger of niet, mits men goed gedrag toonde. Culemborg werd daarom ook wel een vrijstad genoemd: iedereen mocht er binnen en werd niet meer vervolgd voor zijn misdaden. Kalkhoven meldt dat de gevolgen hiervan minder ernstig waren als misschien verwacht: het waren voornamelijk gegoede burgers die iets op hun kerfstok hadden of bankroet waren gegaan, welke naar Culemborg kwamen.

Tussen 1475 en 1555 heerste Vrouwe Elisabeth van Culemborg over het graafschap. Ze trouwde met Jan van Luxemburg en later met Anthonie van Lalaing. Tijdens haar heerschappij stichtte ze een gasthuis en kapel (aan de Lange Havendijk), financierde het stadhuis en de toren van de St. Janskerk en liet voldoende achter voor een weeshuis en bejaardenhuis na haar dood. Tevens zorgde haar reputatie ervoor dat Culemborg in 1555 van een Heerlijkheid tot een Graafschap wordt verheven.

Floris van Pallandt volgde haar in 1555 als graaf op. Hij sprak een duidelijke voorkeur voor het Protestantisme uit en zorgde ervoor dat de St. Barbarakerk en het gasthuis worden overgedragen. Onder druk van de zeven provinciën moet Floris van 1567 tot 1577 zijn vlucht nemen in Duitsland.

In 1639 kwam door vererving het graafschap in handen van de Pruisische familie Von Waldeck. De Pruisische heersers over Culemborg verkochten in 1720 het graafschap aan het kwartier van Nijmegen. Deze deed het graafschap in 1748 cadeau aan de Prins van Oranje (Willem IV) bij verheffing tot stadhouder.

Het graafschap behield lange tijd haar soevereiniteit en bleef nog lang onafhankelijk van Gelderland of Hol-

Kaart 3 en 4: van Culemborg-stad rondom 1698 en 1760

(Uit: P.J.W. Beltjes, P.W. Schipper – Culemborg, beeld van een stad)

land, zodat men geen belastinggelden behoeften af te dragen. Culemborg was dus geen deel van de Unie van Utrecht of van de Republiek.

Met de stadsrechten in 1318 was het mogelijk het eerste stadsbestuur op te richten, dat bestond uit een Richter met schepenen. In 1533 werd de functie van Richter opgesplitst in Drost en in Scholt (Schout). Er waren volgens een akte uit 1680 zes schepenen welke onder andere als taak hadden recht te spreken. Het bestuur werd in 1737 uitgebreid tot negen schepenen en er werd een stedelijke regering benoemd: de Drost plus twee burgemeesters. De schepenburgemeester verzorgde de rechtspraak en de stadburgemeester nam met de Drost en Schout zitting in het administratief bestuur. Onder de Oranje's vanaf 1748 namen er vijf leden van bestuur en de Drost zitting in de Grafelijke Raadskamer. Dit gold alleen voor de stad Culemborg: Goilberdingen, Everdingen en Zijdeveld hadden een eigen schepenbank (De Betuwe, 1968).

DE STAD

De stad Culemborg kende vanaf 1390 een duidelijke driedeling: Vismarkt, Markt en Varkensmarkt (Stroming BV, 1996) (zie kaarten 3 en 4). Dit zijn de drie markten, elk gelegen in een ander kwartier. In 1375 werd het havenkwartier bij de stad betrokken en binnen de dijk gelegd, speciaal voor de bevolking die haar brood op de Lek verdiende. De Nieuwstad werd in 1390 aangelegd. De twee laatste uitbreidingen waren waarschijnlijk eerst alleen versterkt met aarden wallen, bolwerken en gevlochten matten. Later zijn ook daar muren gebouwd. Aanvankelijk woonde in de Nieuwstad vooral de agrarische bevolking. Deze boeren hadden in de winter nogal eens last van vloedwater en moesten het grootste aandeel leveren in de waterbestrijding. Zo moesten ze zorgen voor

kasteel gedeeltelijk hadden verwoest. Men legt er in 1692 een tuin bij aan, welke het Nieuwe Hof zal gaan heten.

De oude stad had een viertal poorten: de Slotpoort, de Lanxmeerpoort, de Goilberdingerpoort en de Lekpoort (of Havenpoort). Met de komst van het Havenkwartier komt er een nieuwe poort: de Lekpoort. De oude Lekpoort krijgt de naam 'Binnenste Lekpoort' of 'Cruijtpoort', wat aangeeft welke functie de poort ging vervullen. De Binnenpoort ontstaat met de aanleg van de Nieuwstad. Twee nieuwe poorten komen erbij: de Nieuwpoort of Zandpoort en de Prijssepoort. Deze laatste werd al in 1518 afgebroken.

Het stadhuis werd gebouwd in 1534, en had dezelfde architect als het stadhuis in Hoogstraten, waar Vrouwe Elisabeth ook gravin van was. Aan de westkant van het stadhuis was de Waag, waar goederen tegen geld konden worden gewogen. Deze waag bracht de gemeente in 1879 nog zo'n fl.420,- op.

Aan de Zandstraat heeft ook een klooster gestaan. Het Jeruzalemklooster werd sinds 1430 bewoond door Sepulchrijnen/Kruysbroeders. Met de beeldenstorm is het klooster in 1566 verlaten en in 1649 is de kerk ingestort. Delen van de St. Janskerk, de oude parochiekerk van Lanxmeer, werden al gebouwd in 1424. De toren was gereed in 1541. Ook deze kerk heeft geleden onder de beeldenstorm van 1566, en na de Reformatie werd de kerk nog slechts gebruikt voor enkele diensten, als toevluchtsoord of als huisvesting van Franse soldaten. In 1821 is de kerk verkocht ten einde gesloopt te worden. Op de kadastrale kaart van 1826 is hij al niet meer aangegeven (zie kaart 6).

Kaart 6: Op de minuutkaart van 1826 is de St. Janskerk reeds verdwenen.

Kaart 7: Nadere bestudering van de historische kaart levert een aantal interessante vragen en hypothesen op:

- Bekend is dat de lijn Achterweg-Slotstraat-Goilberdingerstraat ooit een kade vormde en dat de Lek dicht bij de stad liep. Is de gracht tussen de Stad en het Havenkwartier een restant van de Kleine Lek en deze loop?
- De huidige loop van het riviertje De Meer loopt ten oosten van de zandige stroomrug. Hoelang ligt deze loop hier naast de stroomrug en zijn de oosterlijke gracht en jachthaven relictten van deze loop?
- Is de Weidsteeg (of Weersteeg op de kaart van 1850) ook een dijk geweest, parallel aan de Achterweg en Lange dreef, die tevens als landscheiding gold?
- De verkeering van de polder Lanxmeer loopt door in het stratenpatroon van de Nieuwstad. Zijn Jodenkerkstraat en Buitenmolenstraat een verlengde van de Lange Dreef, Van Pallandt-dreef en Oostersingel? En liepen de Hondstegen ooit door in noordelijke richting of zijn de voorgangers van de Dahliastraat en Julianalaan in het verlengde van de Elisabethdreef en Wilhelminadreef gelegd?

BIJLAGE HISTORIECHRONOLOGISCHE TABEL VAN CULEMBORG				
en uitgebreide vermelding A.B.C.D. = 1e, 2e, 3e, 4e kwart van betreffende eeuw				
regening na 1801	land- en waterwerken	stadhuizing	diversen, o.a. gebouwen	
-800	1801	-800	-800	-800
-900	-900	-900	-900	-900
-1000	1000	1000	1000	1000
-1100	1100	1100	1100	1100
-1200	1200	1200	1200	1200
-1300	1300	1300	1300	1300
-1400	1400	1400	1400	1400
-1500	1500	1500	1500	1500
-1600	1600	1600	1600	1600
-1700	1700	1700	1700	1700
-1800	1800	1800	1800	1800
-1900	1900	1900	1900	1900
-2000	2000	2000	2000	2000
-2100	2100	2100	2100	2100
-2200	2200	2200	2200	2200
-2300	2300	2300	2300	2300
-2400	2400	2400	2400	2400
-2500	2500	2500	2500	2500
-2600	2600	2600	2600	2600
-2700	2700	2700	2700	2700
-2800	2800	2800	2800	2800
-2900	2900	2900	2900	2900
-3000	3000	3000	3000	3000
-3100	3100	3100	3100	3100
-3200	3200	3200	3200	3200
-3300	3300	3300	3300	3300
-3400	3400	3400	3400	3400
-3500	3500	3500	3500	3500
-3600	3600	3600	3600	3600
-3700	3700	3700	3700	3700
-3800	3800	3800	3800	3800
-3900	3900	3900	3900	3900
-4000	4000	4000	4000	4000
-4100	4100	4100	4100	4100
-4200	4200	4200	4200	4200
-4300	4300	4300	4300	4300
-4400	4400	4400	4400	4400
-4500	4500	4500	4500	4500
-4600	4600	4600	4600	4600
-4700	4700	4700	4700	4700
-4800	4800	4800	4800	4800
-4900	4900	4900	4900	4900
-5000	5000	5000	5000	5000
-5100	5100	5100	5100	5100
-5200	5200	5200	5200	5200
-5300	5300	5300	5300	5300
-5400	5400	5400	5400	5400
-5500	5500	5500	5500	5500
-5600	5600	5600	5600	5600
-5700	5700	5700	5700	5700
-5800	5800	5800	5800	5800
-5900	5900	5900	5900	5900
-6000	6000	6000	6000	6000
-6100	6100	6100	6100	6100
-6200	6200	6200	6200	6200
-6300	6300	6300	6300	6300
-6400	6400	6400	6400	6400
-6500	6500	6500	6500	6500
-6600	6600	6600	6600	6600
-6700	6700	6700	6700	6700
-6800	6800	6800	6800	6800
-6900	6900	6900	6900	6900
-7000	7000	7000	7000	7000
-7100	7100	7100	7100	7100
-7200	7200	7200	7200	7200
-7300	7300	7300	7300	7300
-7400	7400	7400	7400	7400
-7500	7500	7500	7500	7500
-7600	7600	7600	7600	7600
-7700	7700	7700	7700	7700
-7800	7800	7800	7800	7800
-7900	7900	7900	7900	7900
-8000	8000	8000	8000	8000
-8100	8100	8100	8100	8100
-8200	8200	8200	8200	8200
-8300	8300	8300	8300	8300
-8400	8400	8400	8400	8400
-8500	8500	8500	8500	8500
-8600	8600	8600	8600	8600
-8700	8700	8700	8700	8700
-8800	8800	8800	8800	8800
-8900	8900	8900	8900	8900
-9000	9000	9000	9000	9000
-9100	9100	9100	9100	9100
-9200	9200	9200	9200	9200
-9300	9300	9300	9300	9300
-9400	9400	9400	9400	9400
-9500	9500	9500	9500	9500
-9600	9600	9600	9600	9600
-9700	9700	9700	9700	9700
-9800	9800	9800	9800	9800
-9900	9900	9900	9900	9900
-10000	10000	10000	10000	10000

Chronologische tabel

(Uit: OD205-Kwantes – Voorontwerp structuurplan beschermd stadsgezicht)

1.2 DE MIDDELEEUWSE GILDEN

De samenleving was in de Middeleeuwen verdeeld in verschillende rangen en standen. Kalkhoven (1890) spreekt van drie standen: 1. de edelen en geestelijken, 2. de vrijen of vrijgeborenen, en 3. de lijfeigenen, eigenhorigen of slaven. De standen waren in het verleden ontstaan uit fysieke prestaties. De krachtigste man had de meeste macht en werd zo 'Heir-tog', met dien heerschappij over het land, de bezittingen, de mensen en het vee.

In de vroegste tijd beoefende men zelden een ander beroep dan landbouwer of veehouder. Later ontstond er in de stad handel van producten als graan en fruit, maar ook bijvoorbeeld zijden linten. Op de hoge gronden werd 'graan- en boomgewas' geteeld en het lage land, 't Kuitenburgsche Broek' genoemd, stond 's winters onder water en was 's zomers als hooi- en weiland in gebruik.

In de stad ontstond ambachtelijke bedrijvigheid waarbij producten verder werden verwerkt. Een ambacht dat voldoende werd vertegenwoordigd, kon een gild krijgen. Binnen dit gild was een sterk hiërarchisch patroon: de meester, de broeders of gezellen en de leerjongens. Wanneer welke gilden precies werden opgericht is onbekend, omdat alleen brieven in het archief zijn gevonden. Hieronder zullen de gilden worden besproken, zoals ze te vinden zijn in 'De Geschiedenis van Culemborg' (J.D.J. Kalkhoven, 1890, pag. 8/9).

- St. Crispijns- of Schoenmakersgild. Dit gild bevatte schoenmakers, trijpmakers, bontwerkers, hoedemakers, handschoenmakers, en al diegenen die huiden looiden of gebruikten. Er is een brief van dit gild gevonden uit 1480 en wordt beschouwd als het eerste.
- St. Johannes-, Vier-ge kroonden- of Bijlhouwersgild. Deze omvatte de timmerlieden, rademakers, (dood)kistenmakers, kuipers, steenhouwers, metselaars, schepenmakers, dekkers, ploegmakers, kopdraaiers (=stoelmakers), bogemakers, en allen die houtwerk met ijzeren gereedschappen bewerkten. Er is een brief uit 1484 van dit gild gevonden.
- St. Eloi- of Smidsgild; voor smeden, vleeschhouwers, barbiers, chirurgijns, lijndraaiers (=touwslagers), ketellappers, tinnegieters, goudsmeden, en alle verkoopers van gesmede ijzeren voorwerpen. Een brief uit 1511 spreekt al van dit gild.
- St. Agatha- of Kleermakersgild. Dit gild schreef een brief in 1432 waarin al van de vorige gilden wordt gesproken.
- St. Nicolaas- of Koopmansgild
- Voermansgild, naar bekend opgericht in 1657.
- St. Severus- of Weversgild (brief uit 1671)
- Bakkersgild (brief uit 1658)
- Zakkendragersgild (brief uit 1642)
- St. Jans- of Schippersgild (brief uit 1511)

- Syde Lintreedersgild

Voor de handel van Culemborgers met andere steden waren tol vrijheden van belang. In 1354 kreeg Culemborg tol vrijheid van Willem van Beieren, Graaf van Holland voor alle toll en te land en te water. In 1397 kreeg men deze tevens voor het land van Heusden. De Hertog van Gelderland gaf in 1388, 1404 en 1472 het recht voor al zijn gebieden en King Eduard III van Engeland gaf in 1433 het handelsvoorrecht te Calais, dat destijds een stapelplaats was van wol. Toen in 1645 belangrijke tol vrijheden verdwenen, heeft dat een flink aantal handelaren te water de das omgedaan.

In de 17de eeuw was de ambachtelijke industrie voornamelijk gericht op de zijdelint-fabricatie. Deze industrie kwam vooral op doordat de Franse gegoede mode ook in ons land navolging vond en luxe textielwaren gevraagd werden. De fabricage van zijde stoffen onderscheidde drie fases: het reden, het verven en het weven (H.C. Stol, 1968). De grondstoffen hiervoor kwamen uit Frankrijk en Duitsland. In de Franse tijd is deze industrie mede door concurrentie uit Kleef ten onder gegaan (ETI 1955). Volgens De Beaufort en Van den Berg kende Culemborg vanaf de 15de eeuw ook een drukkerij. Deze wordt echter niet vaak vermeld, zodat deze later geen grote rol gespeeld zal hebben.

Aan het eind van de 18de eeuw werd gepoogd de werklozen aan werk te helpen in de wolindustrie. De uitgaven aan hulpbehoevenden door liefdadigheidsinstellingen liep hoog op door het grote aantal minderbedeelden. Daarom waren dergelijke werkverschaffingsprojecten niet vreemd. Toch kwamen deze projecten niet goed van de grond. Er zijn drie projecten te onderscheiden: een wolspinnerij (1770-1777), wolspinnen op los/vaste basis (1777-1784) en een spinnerij van pakgaren (1784-1796) (Van Maanen, 1997).

In het eerste geval werd wolkammer H. Verhoeff door de Culemborgse magistraat benaderd voor een overeenkomst. Hij kreeg een lening (gedeeltelijk renteloos) om naast zijn 50 werknemers 56 werklozen uit de gemeente aan te nemen. Drie tot vier jaar later bleek de overeenkomst niet geheel te worden nageleefd. Daarbij kwam dat de concurrenten klaagden over de lagere lonen die Verhoeff hanteerde en de slechte kwaliteit van zijn producten. Ook de spinsters klaagden dat Verhoeff niet zorgde voor de goede kwaliteit wol. Verhoeff verdedigde zich dat de spinsters wol achteroverdrukten en dat de kwaliteit van de wol en het garen, die hij kreeg, verslechterde. In 1777 nam Verhoeff ontslag en trof hij een regeling met de stadsraad over de terugbetaling van de lening.

De opvolger van Verhoeff werd in 1777 de wolkammer G. van der Leeuw. Van der Leeuw wilde echter wel een renteloze lening en een persoonlijke beloning. De ge-

meente besloot geen vaste wolfabriek te contracteren dit jaar. In 1779 kwamen G. van der Leeuw en Willem van Vaassen met het voorstel om een vaste wolfabriek op te richten voor zo'n 150 werknemers. Ze vroegen er een renteloze lening van fl. 2000,- voor 15 jaar en een bedrijfsperceel voor. Dit project werd voor een groot deel uitgevoerd, maar de afloop is niet bekend.

Bij aanvang van het derde project werd door het stadsbestuur aan allerlei bedrijven gevraagd om werkverschaffing aan werklozen. Ook werd er al meer aandacht besteed aan het onderwijzen van het jeugdige deel van de 'kleine gemeente'. H. van Broekhuizen uit Veenendaal werd bereid gevonden voor het leiden van een pakga-renspinnerij. Doch ook hier leidden concurrentie, lage lonen, ondeskundigheid en gebrek aan vlijt tot een ongeslaagd einde in de jaren '90. In 1796 werd het salaris van Van Broekhuizen te zwaar voor de Armenfondsen en werd het beëindigd (Van Maanen, 1997).

Tot halverwege de 19de eeuw waren er nog wolkammerijen, maar o.a. door hoge wolprijzen hadden deze geen bestaanstoekomst.

In het midden van de 18de eeuw richtte de Prins van Oranje een geweefabriek op net buiten de Slotpoort. Daarvoor had op deze lokatie een jeneverfabriek gestaan. De geweefabriek leverde een groot aantal arbeidsplaatsen op, wat niet ongewenst was. Zo'n 175 mensen vonden er werk. Bij de bespreking van het begin van de 19de eeuw komt deze fabriek nogmaals ter sprake.

1.3 VROEGE LANDBOUW

In het rivierengebied werd op sommige hoge gedeelten vanaf de bronstijd gewoond en gewerkt. De hogere stroomruggen waren vaak van een goede bodemkundige en hydrologische kwaliteit, waardoor ze het eerst in cultuur werden gebracht. De lagere komgronden bestonden voornamelijk uit zware klei, soms op een dun laagje veen. Deze gronden waren vaak van slechte kwaliteit: ze stonden onder een laag water gedurende de winter en waren vaak onbruikbaar de rest van het jaar. Na een volledige bedijking van het gebied kregen de lagere delen meer perspectief, al bleef het vaak bij weiland. Door de ophoging van de rivierloop binnen het winterbed, de bouw van de Diefdijk en de regelmatige dijkdoorbraken werd de hydrologische toestand weer slechter.

De landbouwers waren in de vroege tijd waarschijnlijk al een stuk flexibeler dan soms wordt aangenomen (Bieleman, 1995). Men was in staat zich aan te passen aan veranderingen in de markt. Al moet wel worden bedacht dat men veelal voor een heer werkte, welke de touwtjes in handen had. De landbouwer trachtte de productiviteit langzaam, maar zeker te verhogen, door overdracht van ervaring, zonder kunstmest en moderne mechanica.

Het gebied kende al vroeg vele fruitboomgaarden, welke in aantal met de industrialisatie van het land in de 19de eeuw een vlucht namen. Daarnaast was de aardappelteelt een dominante landgebruiksvorm. Ze nam zo'n 39% van het bouwland in beslag. De aardappel werd gebruikt als voedsel, maar ook bijvoorbeeld ter bereiding van jenever. De aardappel werd voornamelijk door kleine landbouwers geteeld op een klein areaal, doordat de teelt een intensieve verzorging vroeg (W. v.d. Broeke en A.M.C.M. Bouwens). Een grote terugslag kwam toen in 1845 een aardappelziekte de kop op stak en verhongering het gevolg was. Koolzaad en andere oliehoudende gewassen verbouwde men om olie uit te verkrijgen. Haver werd verbouwd als wisselbouw voor weilanden en als grondstof voor bier. Omstreeks 1780 werd de klaver ook steeds meer geteeld als groenbemester.

Zoals toen vaak de gewoonte was, had men naast de akkers wat dieren voor de mest, de trekkracht en het vlees. Vooral paarden waren geliefd en werden veel gefokt. Hierbij speelde misschien ook mee dat de hoeveelheid paarden bepaalde hoeveel aanzien iemand genoot (Bieleman, 1995).

In het begin van de 19de eeuw kende men nog de vijf- tot achtjarige vruchtwisselingscyclus. Deze hield in dat het land 1 jaar braak lag, daarna beplant werd met wintergraan of koolzaad en hierna afwisselend peulvruchten en

zomer- en wintergraan droeg. Dit werkte tot men slordig werd met mesten en het land uitputte (W. v.d. Broeke en A.M.C.M. Bouwens).

1.4 PLUS: DE BODEMGESTELDHEID ROND CULEMBORG

De geologische geschiedenis van de gemeente Culemborg is voornamelijk bepaald door de meanderende rivieren. Zo is de Lekmeander bij Redichem een duidelijk herkenningspunt op de topografische kaart. Iets verder stroomafwaarts, ten zuiden van de rivier, is de stad Culemborg ontstaan.

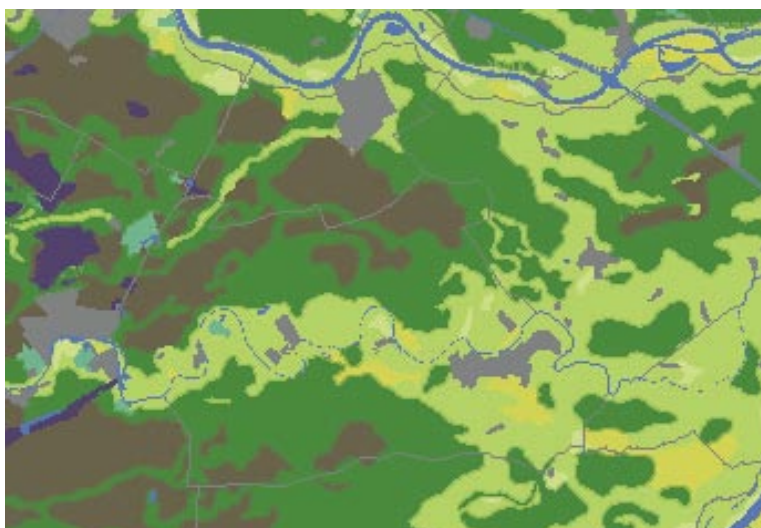
De Lek is rond het jaar nul ontstaan en na verzanding en afdamming van de Kromme Rijn in 1122 en afsluiting van de Hollandse IJssel in 1285 een grote rivier geworden (Stroming BV, 1996). Vóór de bedijkingen in de 12de eeuw had de rivier relatief vrij spel. De stroomgronden die de rivier achter liet, bestaan uit grof, zanderig materiaal, afgezet bij een relatief hoge stroomsnelheid. Daar waar de stroomsnelheid afnam, bezonk fijner, kleiïg materiaal en ontstonden komgronden (Toelichting op de bodemkaart, Stiboka, 1968).

Na de bedijkingen werd de opslibbing beperkt tot het winterbed. De hoogte van de opgeslibde uiterwaardgronden ligt tussen de drie en vier meter +NAP, zo'n anderhalf tot twee meter hoger dan de stroomgronden en zo'n tweeenhalf meter hoger dan de komkleigebieden.

Het riviertje Meer is waarschijnlijk een doorbraak van een hoge oeverwal geweest (Stroming BV, 1996). Dit watertje kende stromingen in beide richtingen, afhankelijk van de waterstand van de Lek. Ook de Meer is verland en waarschijnlijk is de stad aangelegd op deze hogere grond: de

Foto van een ontwateringskanaal in het Culemborgse Broek.

Kaart 8: bodemkaart (bron: www.bodemdata.nl)

	Zandige oeverwal of stroomrug
	Kom met lichte klei
	Kom met zware klei
	Veenbodem
	Bebouwing

Bron: www.bodemdata.nl

loop van het riviertje is nog te herkennen in de kronkelige loop van de Zandstraat, Markt en Tollenstraat.

Uit de toelichting op de bodemkaart (1:50.000) komen de volgende bodemkenmerken naar voren (zie kaart op vorige bladzijde). De hoog gelegen stroomgronden zijn kalkrijk en bestaan uit zware zavel en lichte klei, plaatselijk op zand binnen 120 cm. De hoogste grondwaterstand, voornamelijk voorkomend in de wintermaanden, ligt bij deze gronden veelal dieper dan 40 cm beneden maaiveld. De lager gelegen stroomgronden zijn ook kalkrijk en bevatten zware zavel en lichte klei, maar het water komt hier periodiek ondieper dan 40 cm beneden maaiveld voor. Een deel van deze gronden heeft binnen 80 cm een zware kalkarme kleilaag. Beide stroomruggen zijn van een goede kwaliteit en geschikt voor akkerbouw en fruitteelt. Oude cultuurgronden van voor de bedijkingen komen nog op enkele plaatsen in het gebied voor. De bodem kent een 'donkere bovenlaag die rijk is aan organische stof en soms ook aan fosfaat' (Stiboka).

De gronden die in het gebied het grootste oppervlak innemen, zijn de grijze kalkarme komkleigronden. Ze liggen het laagst en hebben een hoogste grondwaterstand ondieper dan 40 cm beneden maaiveld. Vaak zit binnen 80 cm veen in de ondergrond. De gronden zijn het meest geschikt voor grasland, en landgebruik als grienden en eendenkooien geven de slechte bodemkwaliteit aan. De uiterwaardgronden zijn qua structuur al beter. Het nadeel is dat ze een gedeelte van het jaar onder water kunnen staan. Al werd dit vroeger minder als een probleem gezien, omdat bij overstroming de achterlating van slib werd ervaren als 'gratis mest'.

De zandige stroomruggen worden van oost naar west steeds smaller. Dit is te zien aan de kavelstructuur, de slootdiepte en de plantengroei. De hoge stroomruggen hebben blokkerige kavels en de laaggelegen kommen en venen hebben vaak lange, smalle cope-ontginningen, en veel sloten en afwateringskanalen (Stroming BV, 1996).

Hoofdstuk 2

De eerste helft van de 19^e eeuw

Foto van de Veerweg en jachthaven. Voorheen ging hier de handelswaar overheen naar onder andere de overzeese koloniën.

DE STAD BLIJFT EEN CENTRUM VAN HANDEL EN TRANSPORT. NAAST DE AMBACHTEN, ZOALS DE STOELENMAKERIJ, WORDEN GROTE FABRIEKEN OPGERICHT. DE GEWEERFABRIEK SLUIT, MAAR AARDAPPELVERWERKENDE INDUSTRIEËN ONTSTAAN.

Kaart 9: Kadastrale kaart van de stad in 1826
(Uit: Drs. R.F.P. de Beaufort, drs. H.M. van den Berg – De Betuwe)

2.1 CENTRUM VAN HANDEL EN TRANSPORT

In het begin van de 19de eeuw was de stad nog niet van vorm veranderd (zie kaart 9). In 1824 bestond de bevolking uit 2026 mannen en 2206 vrouwen zoals de statistieke beschrijving vermeld. Deze bevolking woonde in zo'n 865 huizen, binnen en buiten de wallen. De belangrijkste wijze van vervoer was over water. Culemborg bezat in 1824 zo'n 22 reis- en plezierrijtuigen, 142 boerenwagens, 10 karren, 12 zeilschepen en 27 roeiboten. Een wekelijkse scheepvaartverbinding bestond tussen Culemborg en Utrecht, Amsterdam en Rotterdam. In 1850 sprak het jaarverslag van schepen met dezelfde bestemming, bevracht met stoelen, klompen, eieren, boter, slachtvee en voor Rotterdam kwamen daar gedestilleerde dranken van de branderij bij. Deze schepen brachten koloniale waren, stok- en zoutvis en manufacturen mee terug. De postwagen reed destijds vier maal per week naar Utrecht en er reed een vrachtwagen tussen Tiel en Culemborg. Een speciaal product werd gevangen in de domeinwateren van de Lek, namelijk zalm. Hier was een zogenaamde zalmstekerij, waarbij, anders dan op de Waal gebruikelijk was, niet met boten en netten werd gevist. De provincie Utrecht kon in 1824 al bereikt worden via een gierpontveer over de Lek. Deze lag destijds aan het einde van de veerweg, maar eerder had een veer noordelijker gelegen, in de bocht van de Lek bij Redichem.

Door de kom zijn de waterwegen ook van groot belang voor Culemborg. De Bisschopsgraaf en de Oude Culemborgse Vaart naar respectievelijk de Linge en de Waal waren in de winter beter bevaarbaar dan de kleiweegen begaanbaar waren. Deze moest daarom goed worden onderhouden, aangezien deze in de winter de enige verbinding naar Gorinchem en andere Hollandse steden vormden. Daarnaast waren de dijken in de winter vaak nog goed berijbaar en zo van groot belang voor de ontsluiting.

Culemborg kende in 1824 nog geen Rijkswegen in de omgeving. De belangrijkste weg was een provinciale weg van Culemborg via Beusichem, Buren, Geldermalsen en (Zalt)Bommel naar Hedel en 's-Hertogenbosch. Het eerste gedeelte van de weg was begrind, de rest aan de Brabantse kant zandweg. In het verslag van 1845 werd gesproken over een verwachte toename van de handel door de aanleg van de verharde weg naar 's Hertogenbosch, de Rijkstraatweg.

Eén maal per jaar werd er een jaarmarkt in Culemborg gehouden, waar vooral paarden verhandeld werden. Naast paarden had het hoornvee een klein aandeel op deze markt. Op de weekmarkt werden in het algemeen de goederen uit naburige dorpen verhandeld, zoals 'moeskruiden, veld- en boomvruchten, granen, hout, bo-

ter, gevogelte, kalveren, schapen, varkens, enz.'

In 1824 kende Culemborg de vertegenwoordiging van vijf geloofsgroeperingen, met elk een kerkelijk gebouw. Deze waren als volgt verdeeld: 2063 Roomschegezinden, 1743 Gereformeerden, 210 Jansenisten, 131 Hoogduitsche Joden en 85 Lutherschen. Een aantal van deze gelovigen en (andere) liefdadige instellingen deelden spijzen, brandstof en levensmiddelen uit aan behoeftigen. Ook via andere wegen werden armen geholpen. Zo beheerde de gemeente een aantal boedels. Een boedel was een "armenfonds, gevormd door bepaalde erflaters uit hunne voor dit doel bestemde nalatenschappen. Deze fondsen kwamen voor en na (overlijden) onder het toezicht van Raden en Magistraat gekomen, en voor zoover het thans nog bestaat, wordt dit toezicht door het gemeentebestuur uitgeoefend (Dr. A.J. van de Ven, 1938)". Zo kende Culemborg onder andere de boedel Buytendijck, nagelaten door Johan Herbertszoon van Buytendijck, overleden in 1692, de boedel Dellius, nagelaten door dokter en predikant Cornelius Dellius, overleden in 1740, en de boedel Craeyvanger, nagelaten door Hendrik Craeyvanger en Maria Peters, overleden in respectievelijk 1618 en 1634. Dat het minderbedeelde gedeelte van de bevolking hulp behoefde, blijkt ook uit het aantal armen: ongeveer 17%.

De Diefdijk stamde al uit 1285, maar werd nog gebruikt voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Bij de inundatiesluis kwam in 1815 een fort: Werk aan 't Spoel. Fort Everdingen werd in de jaren 1840 gebouwd op de kruising van de Lekdijk en de Diefdijk.

Een mogelijkheid tot het dichten van de zomerdijk in de Redichemse waarden.

2.2 HET KOMEN EN GAAN VAN FABRIEKEN

De Staat der Fabrieken en Trafieken uit 1808 sprak van de volgende industrieën in Culemborg: 2 brouwerijen, 1 geweerfabriek, 1 grutterij, 1 hoedemakerij, 1 koornmolen, 3 lintfabrieken, 1 looyerij, 2 paardenoliemolens, 1 steen- en pannenbakkerij en 3 wolkammerijen (zie tabel 2.1).

Zoals in het vorige hoofdstuk reeds werd vermeld, stond er in Culemborg een gewerenfabriek op het terrein waar nu het Voorburg ligt. Deze fabriek draaide van 1759 tot 1812. De bedoeling van de Prins van Oranje was om met deze industrie onafhankelijk te worden van de leveranties uit Luik. Ervaren Luikenaren werden gevraagd naar Culemborg toe te komen om het productieproces van de gewerenfabriek op te zetten. Zo werd als krachtbron water uit de Lek via een sluis langs de fabriek geleid. Het water werd verder naar de Linge afgevoerd (ETI 1955, blz. 5). Op deze locatie kwam later een bloemisterij van de firma Okhuizen & Zoon (Kalkhoven, 1890).

De Commissie van Landbouw bracht in 1826 een "Statistische beschrijving van Gelderland" uit. Onder het kopje 'fabrieken en werkwinkels' werd onder andere het volgende gemeld. In de tijd waar we over spreken, rond 1825, werkte in de provincie Gelderland nog zo'n driekwart van de bevolking in de sector landbouw en veeteelt. Het aandeel dat in de nijverheid werkte, was dus klein en er kon beter gesproken worden van een vermodernisering van het ambachtelijk werk. De definitie van 'fabrieken' luidde: 'zoodanige inrichtingen, in welke ruwe voortbrengselen der natuur, hetzij door middel van hamer of vuur, hetzij door menschen-handen, hetzij door deze allen te zamen, verwerkt worden, voor rekening van den fabrikteur of den manufakturier, welke deze dus verwerkte stoffen verhandelt, en in dien handel tevens de betaling voor zijne kunstvlijt vindt.' Kleine vormen van industrie, waarbij weinig arbeiders werden ingezet en weinig stoffen werden verwerkt, hadden de overhand.

De fabrieken zijn in drie klassen te verdelen: degenen die alleen stoffen uit de provincie gebruikten, degenen die stoffen uit eigen en andere provincies of uit andere landen gebruikten, en die bedrijven die producten uit koloniën en het buitenland verwerkten. Bedrijven welke tot de eerste groep behoren en in Gelderland gevonden konden worden, zijn: wolverwerkende fabrieken, jeneverstokerijen, bierbrouwerijen, olieslagerijen, siroopfabrieken, tabakspinnerijen, linnenrederijen, papierfabrieken, houtskoolbranderijen, steenbakkerijen, pottenbakkerijen en ijzergieterijen. Tot de tweede groep behoren lijndraaierijen, hoedenmakerijen, looierijen en zeepziederijen. Bij de derde groep, welke voornamelijk uitheemse producten verwerkten, zijn te noemen: katoenspinnerijen, zoutziede-

rijen, een glasblazerij, kopermolens en een brandspuitfabriek.

In paragraaf 2.6 is een tabel opgenomen met de beroepen zoals genoemd in de volkstelling van 1840. Daaruit blijkt dat bijna 40% van de werkende mensen in de stad en 35% van de werkende mensen buiten de stad een baan vond in de industrie.

Voor wat betreft Culemborg wordt in de beschrijving genoemd dat in Arnhem, Tiel, Zaltbommel, Kuilenburg, Nijkerk en Elburg wolkammerijen, spinnerijen en verwerijen (ververijen) te vinden waren. De jeneverstokerij werd nog niet genoemd, omdat in 1811 deze nog niet is gevestigd. Wel werd opgemerkt dat de sluiting van een branderij nadelig zou zijn voor de omringende landbouw, al werd hier over de graanverwerkende stokerij gesproken. Ook de olieslagerij werd voor Culemborg niet genoemd. Het verbouwen van oliezaad was in de kleistreken van groot belang voor de landbouw, en daarom was dit een industrie die, zeker later, ook hier aanwezig zal zijn geweest. De olieslagerij werd aangedreven door water, wind of paarden. De Culemborgse zeepziederij, welke groene of zachte zeep produceerde, werd niet genoemd, omdat deze enkel tussen 1743 en 1800 aan de Markt heeft bestaan. De lederlooierijen verwerkten inlandse (van paard, rund, kalf, hert en ree) en vreemde huiden (de zogenaamde Buonos-aireshuiden uit West-Indië).

In de Statistieke beschrijving van 1826 (pag. 475) werd een definitie van een 'werkwinkel' gegeven. Een werkwinkel werd gehouden door 'zoodanige personen, ambachtslieden of werkbazen, welke alleen, immers nagenoeg alleen, voor rekening van anderen op bestellingen arbeiden of doen arbeiden.' Beroepen die tot deze groep behoorden waren onder andere de molenaar, bakker, slager, kleermaker en schoenmaker. Hun inkomsten verschilden nogal, door verschil in bekwaamheid, zwaarte van de arbeid, vervaardigde werk en wijze van betaling (bijvoorbeeld via daghuur).

In 1838 kwam door aanvraag van de familie Van Hoytema een branderij in de gemeente Culemborg. Bij de vestiging van nieuwe bedrijven kwam in veel gevallen de kennis van buiten de stad en de financiën van binnen de stad. Zo ook in dit geval. De branderij vestigde zich op het terrein naast de nieuwe haven. Na vergeefse pogingen een calicotweverij en een glasvensterfabriek in de gemeente te vestigen, was dit een succes. De zijdelintindustrie was zo goed als verdwenen, de geweerfabriek was gesloten, en de stoelenfabricage en de sigarenindustrie moesten nog opkomen, zodat deze branderij een welkome werkvoorziening met zich meebracht. Deze branderij was bedoeld voor het stoken van aardappelmoutwijn of jenever. Bij de vestiging speelde mee dat er veel aardappelen in deze contreien werden geteeld en de graanprijzen te hoog werden om dat als grondstof te gebruiken. In 1843 destilleerde men zo'n 293.855 liter, waarvan zo'n 20% naar het buitenland werd geëxporteerd. Zo stond in het gemeentelijke jaarverslag van 1850 dat de export van de jenever uit de Culemborgse branderij voornamelijk op Java gericht was.

Door het mislukken van de aardappeloogsten van 1845 en 1848 en de opkomende concurrentie van de graanjenever uit Schiedam ging het aan eind jaren '40 minder goed met het bedrijf. Er werden toen pogingen gedaan om beetwortelen en appels te verwerken. In 1859 brandde de fabriek tot op de muren uit. In 1930 was de firma N.V. Van Hoytema en Co. in liquidatie (Van Maanen, 1998).

Naast de branderij richtte de familie Van Hoytema op hetzelfde terrein een groentedrogerij en een glasfabriek op. Deze zijn van een latere datum en zullen in een volgend hoofdstuk worden besproken.

Een andere tak van aardappelverwerkende industrie werd vertegenwoordigd door de aardappelsiroopfabriek. Deze werd in 1833 door W.F. van Dort opgericht. De fabriek verwerkte aardappelen tot een stroop, welke als surrogaat voor suiker in de banketbakkerij en bij de productie van azijn en likeuren werd gebruikt (Van Maanen, 1998). De fabriek kwam op de plaats van een oude paardenoliemolen. De brandgevaarlijkheid en geluidshinder

die deze molen met zich mee had gebracht, maakten wellicht plaats voor stankoverlast en verontreiniging van het water door deze industrie (al zijn klachten van deze locatie niet bekend). Als brandstof werd turf gebruikt. In 1848 moet de fabriek door de mislukte aardappeloogsten sluiten.

Bij tabel 2.1 moet worden opgemerkt dat de definitie van een industrieel bedrijf tussen de jaren 1808, 1838 en andere jaren kan hebben verschild, waardoor de aan- of afwezigheid van de eerste vier bedrijven een vertekend beeld kan geven.

In de stoelenfabrieken uit 1850 werkten al zo'n 164 knechten, welke tussen de 50 cent en 1,20 gulden per dag verdienden. De 28 knechten die voor de klompenmakers werkten, kregen gemiddeld fl 3,50 per week.

Tabel 2.1 Aantal bedrijven in Culemborg in de jaren 1808, 1838, 1845 en 1850. Het is de vraag of met zekerheid kan worden gesteld dat bedrijven die in een bepaald jaar niet genoemd worden ook werkelijk niet aanwezig zijn geweest.

Uit: Uitvoerig en beredeneerd verslag van den toestand der gemeente over den jaren 1838, 1845 en 1850, en Staat der Fabrieken en Trafieken, 1808, Gemeentearchief Culemborg.

	1808	1838	1845	1850
Geweerfabriek	1			
Grutterij	1			
Hoedemakerij	1			
Korenmolen	1			
Lintfabriek	3			
Leerlooierij	1	2	1	1
Paardenoliemolen	2	1		
Steenbakkerij of -oven	1	1	1	1
Stoelenmakerij		15	4	16
Tabaksfabriek		1	3	4
Touwslagerij		2	2	
Wolkammerij	3	2	2	
Bierbrouwerij	2	1	1	1
Houtzaagmolen		1	1	
Aardappelensiroopfabriek		1	1	
Klompenmakerij			6	
Kunst- of snelzijfabriek			1	1
Moutwijnbranderij			1	
Likeurstokerij			1	
Jeneverstokerij				1

Vooraf in de Nieuwstad woonden veel boeren. De laatste stadsboerderij in de Nieuwstad zat op de Oosterwal.

2.3 WEINIG VERANDERINGEN IN DE LANDBOUW

De agrarische situatie was ten opzichte van de 18de eeuw nog niet drastisch veranderd: in de laaggelegen gedeelten van de gemeente lagen grienden en graslanden, en op de hoger gelegen gronden werden gewassen en fruit geteeld. De bijlage bevat kaarten met het landgebruik rond 1830, wanneer de eerste kadastrale kaarten zijn gemaakt (zie ook paragraaf 2.5).

Zo'n 13 procent van de huisgezinnen leefde buiten de stad. Omdat rond 1825 bijna driekwart van de bevolking van de landbouw leefde, moeten destijds de meeste boeren dus binnen de grachten hebben gewoond.

2.4 PLUS: DE STAD IN 1832

De bebouwing lag voornamelijk aan de wegen geconcentreerd, zodat er nog grote erven en tuinen overbleven achter de huizen. Ongeveer de helft van het oppervlakte in de stad was groen, waarbij de Nieuwstad het meeste open land had. Daar waren ook nog enkele boomgaarden te vinden.

Het stratenpatroon was vrij duidelijk met als hoofdas de Zandstaat-Markt-Tollenstraat en de Binnenpoort als 'flesenhals'. Er waren vier kerkhoven binnen de wallen: één bij de Nederlands Hervormde Kerk, één bij de kleinere Rooms Katholieke Kerk (in de Papenhoek), één op de oude lokatie van de St. Janskerk en een Joods kerkhof aan de Westerwal (op de hoek van de huidige straat Jerusalem).

Als wordt gekeken naar de verdeling van groepen van grondeigenaren over de stad, valt het volgende op te maken (zie kaart op volgende bladzijde):

Het Havenkwartier

A. **Achter de Vismarkt.** Het grootste aandeel grond is in bezit van vissers, bakkers, renteniers, landbouwers en ambachtslieden (wolkammers).

B. **Lange Havendijk-West.** Het eigendom verschilt hier sterk. Het zijn veelal kleine huizen, waaronder het Oude-Mannen- en Vrouwenhofje. Het meest westelijke deel is van een schipper en op de hoek met de Havendijk is een smid eigenaar van de huizen. Verder varieert de eigenaar van arbeider, schoenmaker, landbouwer, stoelenmaker, rentenier tot koopman.

De oude binnenstad

C. **De Korte Meent, Goilberdingse Straat, Korte Achterstraat en Binnenste Molenstraat.** Tussen de Binnenmolenstraat en Korte Meent ligt het grondbezit vooral bij landbouwers. Tussen Korte Meent en Goilberdingerstraat bezit een logementhouder een groot percentage percelen. Op de hoek Achterstraat-Goilberdingerstraat, in de oude St.Pietersgasthuis-kapel, bevindt zich de Lutherse Kerk.

D. **De Lange Meent, Tollenstraat, Achterstraat en Slotstraat.** De groepen nijverheidslui en ambachtslieden, middenstanders en kapitaalbezitters bezitten hier het merendeel. Vooral tussen de Tollenstraat en de Lange Meent zitten veel ambachts-/werklieden. In de hoek, naast de Slotpoort bevindt zich de pastorie van de Lutherse Kerk. Verder bezitten de renteniers rond de Slotpoort veel grond en huizen.

E. **Slotstraat, Ridderstraat.** Het grondbezit ligt voornamelijk bij de rijkere bevolking van de stad, de renteniers en de notabelen. Een dokter bezit een groot aantal percelen tegenover het Hervormde kerkhof naast de Grote Barbarakerk.

- Gemeente
- Kerk
- Rentenier
- Notabele
- Middenstand
- Zware ambacht
- Lichte ambacht
- Schipper
- Arbeider
- Landbouwer

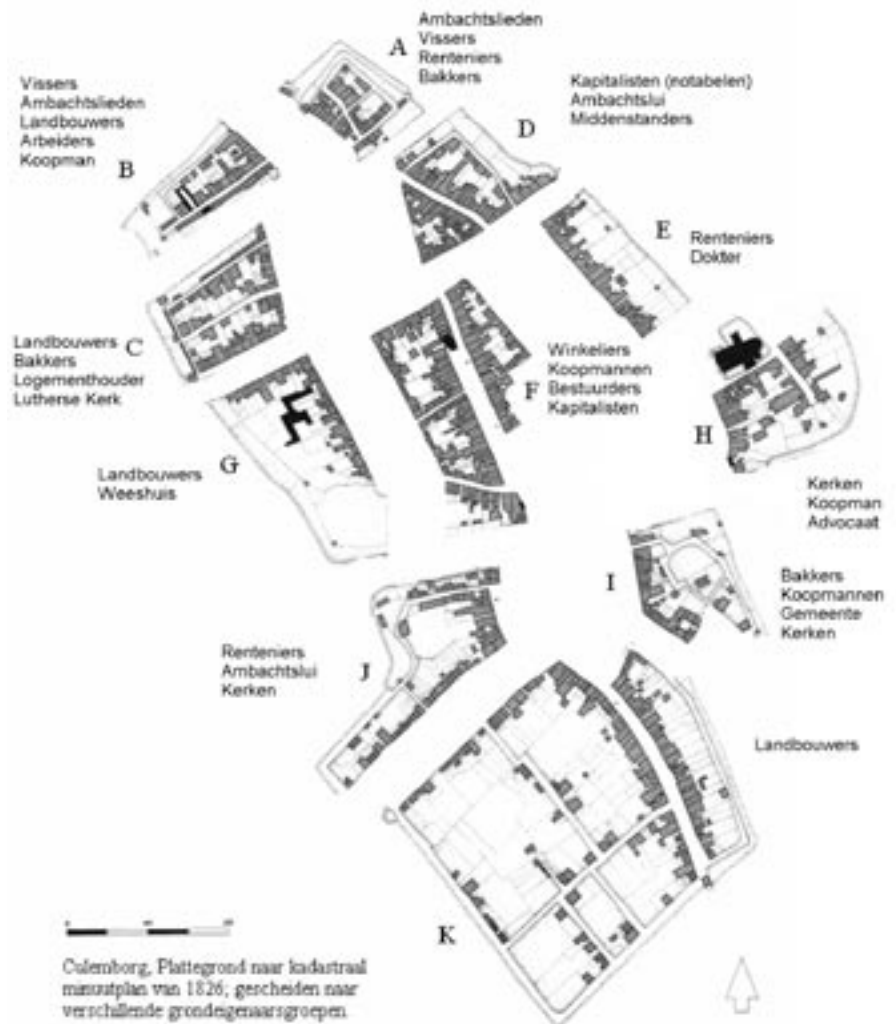
Kaart 10: landeigenaren in de binnenstad. Bron ondergrond: www.dewoonomgeving.nl

F. **Markt, Oude Vismarkt, Slotstraat, Ridderstraat, Grote en Kleine Kerkstraat, Everwijnstraat, Achterstraat en Kattestraat.**

Dit deel vormt het centrum van de stad. Hier bezitten winkeliers, koopmannen, notabelen, renteniers en bestuurders de panden plus percelen. In de zijstraatjes zitten nog enkele ambachtslieden, arbeiders en landbouwers. Het stadhuis en de Binnenpoort, welke beeldbepalend zijn voor de markt, zijn eigendom van de stad.

G. **Achterstraat, Goilberdingse Straat.** Grote delen van de grond behoort aan landbouwers, maar voor de rest is het grondeigendom aan verschillende groepen. Het Elisabeth Weeshuis neemt een groot deel van het grondbezit voor haar rekening.

H. **Eind Ridderstraat, Grote Kerkstraat.** De Rooms Katholieke Kerk bezit hier de meeste gronden, en in het algemeen de godsdienstige instanties. De hoek van het Seminarium, R.K. pastorie en R.K. kerk wordt ook wel de 'Papenhoek' genoemd. Daarnaast bezitten een advocaat en een koopman grote stukken. De Grote Barbarakerk staat in dit deel, afgescheiden van de markt door een rij huizen.

De Nieuwstad

I. **Oude St.Janskerkperceel, Varkensmarkt.** De gemeente bezit de percelen van de oude St.Janskerk, waar een kerkhof en nieuwe bebouwing is gekomen. Aan de kant van de Varkensmarkt bezitten weer veel bakkers en kooplieden gebouwen. Aan deze kant bevindt zich ook de Oud-Roomse Kerk (Oud-Katholieke Kerk). In het noordoosten staat een synagoge van de Israelitische gemeente.

J. **Prijssche Straat en Molenstraat.** Het grondbezit ligt hier weer meer verschillend, maar wordt gedomineerd door bezit van de rentenier, ambachtsman en kerk.

K. **Zandstraat en Prijssche Straat.** Naast enkele werkplaatsen van ambachtslieden zijn hier voornamelijk landbouwers gevestigd.

2.5 PLUS: HET MINUUTPLAN VAN 1832; OVERZICHTSKAART VAN CULEMBORG & HET LANDGEBRUIK 1832

De eerste kadastrale kaart van Culemborg was van 1826 en in 1832 werd de laatste hand gelegd aan de kaarten en tabellen, waarop elke kavel staat aangegeven. De gegevens per kavel stonden genoteerd in de "Oorspronkelijk Aanwijzende Tafel der grondeigenaren en der ongebouwde en gebouwde vaste eigendommen benevens van derzelver inhouds-grootte, klassering en belastbaar inkomen, volgens het kadaster". Hierin stonden onder andere de eigenaar, met voor- en achternaam, het beroep van de eigenaar, het landgebruik op de kavel, de grootte van de kavel, of erop gebouwd is, het belastbaar inkomen en de te betalen belasting. Helaas is daarmee niet met zekerheid te zeggen wie de bewoner van de kavel was, aangezien de eigenaar niet dezelfde hoefde te zijn.

De eigenaren van de landbouwgrond waren te verdelen in de volgende groepen: gebruikers, investeerders, sociale en kerkelijke instanties en officiële instanties. De aan de eigenaarsgroep gegeven percentages landbezit zijn schattingen.

De landbouwers vallen onder de gebruikers. Zij bezaten gemiddeld ongeveer 30% van het land. Dit percentage nam toe naarmate men verder van de stad vandaan zat. Onder de investeerders vallen de renteniers, kapitalistische burgers en rijkere burgers. Renteniers namen het grootste deel van de groep in beslag. Ze kwamen zowel uit Culemborg als uit omringende gemeenten, bijvoorbeeld uit Utrecht. Onder kapitalistische burgers vallen onder andere de dijkgraaf, burgemeester en fabriekseigenaren. De rijkere burgers bestaan uit middenstanders (bakker), de molenaar, dokter, predikant, etc. Deze groep bezat zo'n 40% van het land.

Sociale en geestelijke instanties hadden nog vaak een redelijke hoeveelheid grond in bezit: zo'n 10%. Dit ontstond vanuit investeringen, maar vaker nog uit nalatenschappen. Met de boedels werden vaak de armsten geholpen. Een in Culemborg bekend nalatenschap is van Vrouwe Elisabeth van Culemborg, die bepaalde dat van haar geld de ouderen moesten worden geholpen. Het Elisabethhof is daar nog steeds getuige van. Het kerkelijke bezit nam in het begin van de 20ste eeuw toe. Het Elisabeth Weeshuis en het St. Pietersgasthuis bezaten onder de categorie sociale instanties de meeste grond.

De officiële instanties bezitten zo'n 15%. Daarvan heeft de gemeente het grootste gedeelte in haar bezit en het Domein een klein gedeelte, namelijk enkele gronden binnen Redichem.

De overige 5% is verdeeld over de resterende eigenaars.

De afbeeldingen op de volgende pagina's geven de

situatie weer zoals deze zich in 1832 voordeed. Een aantal zaken vallen op in de secties:

Op A1 staat de zandafgraving in de Redichemse waard nog niet aangegeven. En op A2 is de haven ook nog van een andere vorm dan de huidige jachthaven.

Bij secties B1 en B2 is de historische structuur van Redichem duidelijk aanwezig. Het Rondeel op B1, met het vierkant-met-kruismotief, is nog steeds aanwezig. Op hetzelfde blad is de Hole Cule, beter bekend als de Hoge Kuil, links-onder goed herkenbaar als een wiel van de oude dijk, de Achterweg. Sectie B2 geeft onder ander het landgebruik van het gebied waar nu de Bloemenbuurt, de Oranjebuurt en de Hond liggen. Ook de Plantage is nog niet door Zocher heringericht, maar is nog een parkbos. Langs de dreven staat nog bijna geen bebouwing.

D2 bevat drie eendekooien, welke een typische vorm hebben, maar in het landschap niet meer lijken dan een wilgenbosje.

In sectie F1 komt duidelijk naar voren hoe de hoeves eilanden waren in het landschap. Vaak waren er rond de boerderijen nog enkele akkers, boomgaarden of hak-houtbosjes.

De secties H1 en H2 geven de Goilberdingse Polder weer, welke een karakteristiek patroon langs de dijk kent. Dit is een hoger gelegen gedeelte: meer bebouwing, akkers en boomgaarden. De uiterwaarden bevatten veelal woeste gronden, moeras en hooiland. Werk aan het Spoel heeft nog niet zijn latere gedaante en fort Everdingen is nog helemaal niet aangelegd.

Kaart 11: Groen in de binnenstad aan het begin van de negentiende eeuw.

Kaart 12 (volgende pagina): Landgebruik op de kadastrale minuutplannen van 1832.

(Bron: Kadastrale minuutkaart, Rijksarchief Gelderland)

Grondgebruik in de Gemeente Culemborg in 1832

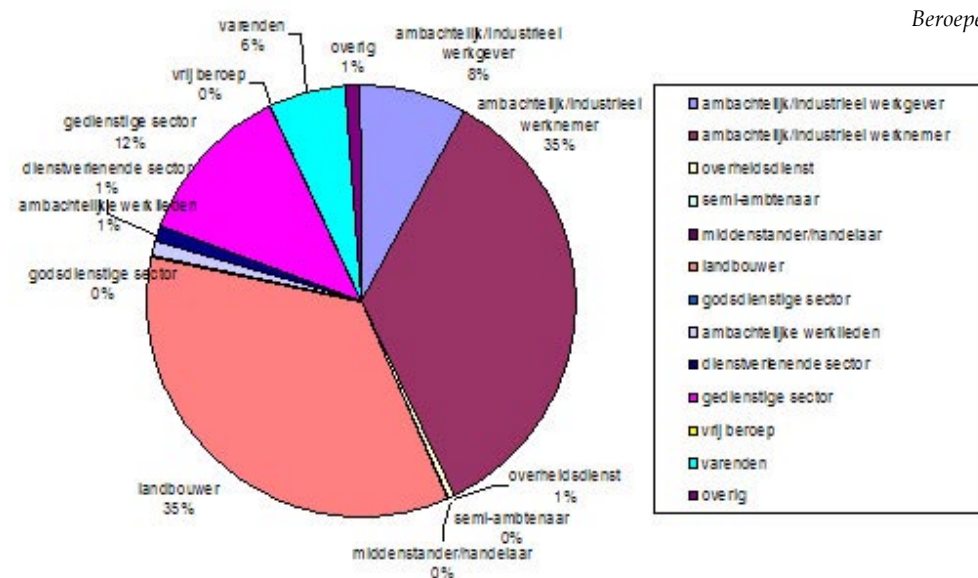
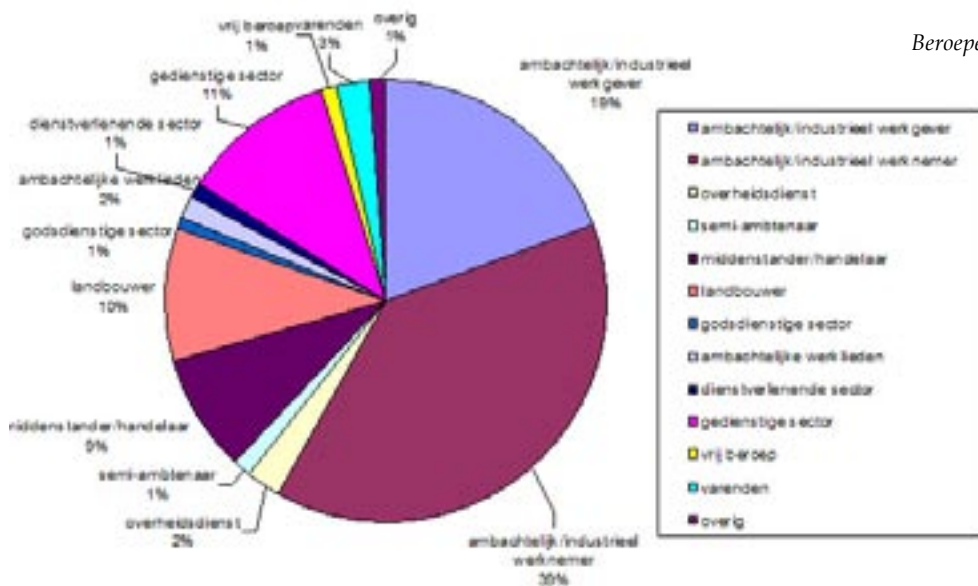
2.6 PLUS: VOLKSTELLING 1840

(Bron: Volkstelling 1840, Gemeentearchief Culemborg)

“Staat van bevolking op den 1e januari 1840”:

	Huizen	Huisgezinnen	Mannen	Vrouwen	Rooms Katholieken	Israëlieten	Protestanten
Stad Culemborg	666	824	1902	2120	2208	134	1680
Schependom	119	126	349	326	302	0	302
Totaal	785	950	2251	2446	2510	134	1982

	Mannen	Vrouwen	Totaal
Jongemensen	1423	1511	2934
Getrouwden	720	722	1442
Weduwen/Weduwnaars	108	213	321
Totaal	2251	2446	4697

In de stad:		Buiten de stad	Totaal
<i>Ambachtelijk/industriële werkgever:</i>	<u>213</u>	<u>15</u>	<u>228</u>
Bierbrouwer	1		
Blikslager	2		
Borstelmaker	1		
Broodbakker	17		
Fabrikant moutwijn	1		
Geweermaker	1		
Hoefsmid	1		
Horlogemaker	4		
Kleermaker	23	2	
Klompensmaker	12	1	
Knopenmaker	7		
Koperslager	4		
Kuiper	5		
Leerlooier	2		
Lintwerker	1		
Mandenmaker	12		
Messenmaker	1		
Molenaar	2		
Naaister	19	1	
Schoenmaker	19	2	
Slachter	1		
Smid	8		
Steenbakker		1	
Steenvormer		6	
Stoelenmaker	21		
Stoelenfabrikant	3		
Timmerman	16	2	
Touwslager	3		
Verwer	1		
Vleeshouwer	7		
Wagenmaker	5		
Wever	4		
Wolkammer	6		
Zadelmaker	3		

<i>Semi-ambtenaar:</i>	<u>15</u>	<u>0</u>	<u>15</u>
Franse Kostschoolhouder	1		
Kostschoolhouder	1		
Onderwijzer der jeugd	3		
Onderwijzer i/d Hebreeuwse Taal	1		
Rector der Latijnse School	1		
Schoolhouder	1		
Schoolondermeester	2		
Secondante	3		
Stadsknecht	1		
Stadswerkmeester	1		

In de stad	Buiten de stad	<i>Totaal</i>
<i>Ambachtelijk/industrieel werknemer:</i> 424	64	488
Arbeider 228	58	
Bierbrouwersknecht 1		
Bierdrager 1		
Brander in de moutfabriek 1		
Broodbakkersknecht 3		
Kantoorbediende 1		
Kleermakersknecht 5	1	
Klompemakersknecht 20	2	
Koperslagersknecht 3		
Kuipersknecht 1		
Leerlooiersknecht 2		
Messenmakersknecht 1		
Molenaarsknecht 3		
Olieslagersknecht 1		
Schippersknecht 9		
Schoenmakersknecht 5		
Smidsknecht 7		
Steenbakkersknecht	2	
Stoelenmakersknecht 108	1	
Timmermansknecht 8		
Wagenmakersknecht 2		
Zakkendrager 7		
<i>Overheidsdienst:</i> 25	1	26
Administrateur 1		
Agent van Politie 1		
Buitengewone veldwachter 1		
Burgemeester 1		
Commies bij 's Rijks Belasting 2		
Deurwaarder 2		
Deurwaarder bij de Belastingen 1		
Geagreëerde Geëmployeerde 1		
Gerechtsdienaar 1		
Kantonrechter 1		
Lid der Stedelijke Raad 1		
Nachtwaker 2		
Opzichter der jacht	1	
Polderontvanger 1		
Portier 2		
Rijkscommies 1		
Rijksontvanger 1		
Rijksschatter 1		
Stadsbode 2		
Stadssecretaris 1		
Stedelijke Ontvanger 1		

In de stad	Buiten de stad	Totaal
<u>Middenstander/ Handelaar:</u> 95	<u>0</u>	<u>95</u>
Baardscheerder 4		
Boekhandelaar 1		
Fruitverkoopster 2		
Grutter 1		
Koopman 59		
Kroeghouder 3		
Tapper 2		
Visverkoper 2		
Wijnkoper 1		
Winkelier 20		
<u>Landbouwer:</u> 107	<u>65</u>	<u>172</u>
Boerenknecht 3		
Daggelder 1		
Dagloner 8	1	
Eendekooiman	5	
Ganzenvanger	1	
Landbouwer 94	51	
Landbouwersknecht 1	6	
Schaapshouder	1	
<u>Godsdienstige sector:</u> 8	<u>0</u>	<u>8</u>
Evangelisch Lutherse Predikant 1		
Hervormd Predikant 2		
Rooms Katholiek Pastor 4		
Rooms Katholiek Priester 1		
<u>Ambachtelijke sector(welke aan huis komt) 19</u>	<u>2</u>	<u>21</u>
Bouwman	1	
Huisschilder 4		
Kamerbehanger 1		
Metselaar 11		
Metselaarsknecht 7		
Riet-/Strodekker 1	1	
Schoorsteenveger 1		
Stukadoor 1		
<u>Dienstverlenende sector:</u> 14	<u>2</u>	<u>16</u>
Logementhouder 5		
Schoonmaakster 2		
Slaapsteehoudster 2		
Stads Vroedvrouw 1		
Stalhouder 1		
Voerman 1		
Voermansknecht 1		
Wasvrouw 1	1	
Zandtrekker	1	

In de stad	Buiten de stad	Totaal
<i>Gedienstige sector:</i> <u>123</u>	<u>23</u>	<u>146</u>
Dienstmeid 110	20	
Huisknecht 2		
Tuinman 7	2	
Werkster 4	1	
<i>Vrij beroep:</i> <u>12</u>	<u>0</u>	<u>12</u>
Apotheker 4		
Bank van Leeninghouder 1		
Geneesheer 1		
Notaris 2		
Provisor 1		
Stadschirurgijn 1		
Stads Med. Doctor en Wethouder 1		
Veearts 1		
<i>Varenden:</i> <u>28</u>	<u>11</u>	<u>39</u>
Beurtschipper 3		
Loods	2	
Schipper 14	4	
Schippersgezel/-knecht 7	3	
Turfschipper 2		
Varende ter Koopvaardij 1		
Veerman	1	
Visser	1	
Zeevarende 1		
<i>Overig:</i> <u>12</u>	<u>2</u>	<u>4</u>
Apothekersleerling 1		
Binnenmoeder 1		
Binnenvader 1		
Gepensioneerd Ambtenaar 1		
Gepensioneerd Kapitein 1		
Gepensioneerd Militair 1	1	
Gepensioneerd Werkman 3		
Landeigenaar 1		
Leerling 1		
Organist 1		
Watermolenaar	1	
<i>Totaal</i> <u>1095</u>	<u>185</u>	<u>1280</u>

Spreiding buiten de stad:*Veerweg + Steenoven:*

Schippersknecht	3
Schipper	4
Arbeider	3
Zandtrekker	1
Visser	1
Loods	2
Naaister	1
Veerman	1
Dienstmeid	1
Steenbakker	1
Steenbakkersknecht	2
Werkster	1
Steenvormer	6
Schoenmaker	1

Goilberdingen:

Landbouwer	24
Arbeider	16
Timmerman	1
Dienstmeid	7
Landbouwknecht	5
Klompemaker	1
Bouwman	1
Eendekooiman	1

Culemborgse Veld:

Landbouwer	8
Schaaphouder	1
Dienstmeid	2
Arbeider	10
Ganzenvanger	1
Watermolenaar	1
Opzichter der Jacht	1
Eendekooiman	4
Kleermaker	1
Schoenmaker	1

Hondstegen + Redichem:

Arbeider	29
Landbouwer	19
Stroodekker	1
Gepensioneerd Militair	1
Stoelenmakersknecht	1
Dagloner	1
Timmerman	1
Dienstmeid	5
Landbouwersknecht	1
Klompemaker	2
Kleermaker	1
Kleermakersknecht	1
Tuinman	2
Wasvrouw	1

Hoofdstuk 3

De tweede helft van de 19^e eeuw

Foto van het Voorburg, de eerste grote uitbreiding buiten de muren.

DE BLOEI VAN DE SIGARENNIJVERHEID EN DE
STOELENMAKERIJ BRENGEN IN CULEMBORG
WELVAART MET ZICH MEE. GROTE HERENHUI-
ZEN VERRIJZEN OP HET VOORBURG. IN DE
LANDBOUW VINDEN GROTE VERANDERINGEN
PLAATS: DE BOER STOPT ALS HANDELAAR EN
WORDT LEVERANCIER.

3.1 BEELD VAN EEN WELVAARTSTOENAME

In 1860 waren 5647 zielen woonachtig in de gemeente Culemborg. De verzuiling was duidelijk met de samenleving verweven, waar het aantal verschillende armenwezen dat het gemeentelijke jaarverslag melding van maakt, exemplarisch voor is. Er was een Nederlandsch Hervormde Diaconie, een Evangelisch Lutherse Diaconie, een Roomsche Katholieke Parochiaal Armbestuur, een Kerkbestuur der bisschoppelijke kledij en De Conferentie der Vereeniging van den St. Vincentius van Pauls. Deze instanties werkten allemaal zonder bijdrage van de overheid. De gemeente had namelijk al het weeshuis, een drietal armenverenigingen, de drie boedels, een fundatie, een armenschool, een bank van lening en twee verenigingen tegen alcohol(mis)gebruik onder haar hoede.

Er waren volgens het gemeenteverslag drie openbare scholen (354 leerlingen), een zondagsschool (30 kinderen), een burgerbewaarschool (27 kinderen) en een bewaarschool voor behoeftigen (124 kinderen), plus enkele kleine bewaarscholen en naai- en breischolen. Op de Latijnse school (2 kinderen) en de Industrieschool (30 jongens) kon men vervolgonderwijs volgen. Vanuit Utrecht werd er tussen 1818 en 1825 een seminarie gesticht, wat werd opgevolgd door een klein seminarie vanaf 1841 (tot in de jaren 1930) op de plaats waar nu het nieuwe gemeentehuis is gevestigd (de zgn. "papenhoek").

In de jaren van 1887 tot 1927 was Gijsbartus Prins (1852-1933) gemeentearchitect van Culemborg. Hij heeft daarmee een belangrijke bijdrage geleverd aan het uiterlijk van Culemborg tot op de dag van vandaag. Hij ontwierp zowel degelijke huizen en winkelpanden als arbeiderswoningen en fabrieken. De meeste fabrieksgebouwen zijn ondertussen gesloopt, maar de huizen en woningen staan nog veelal overeind. De behoefte aan degelijke huizen voor de rijkere bevolking leidde in de jaren 1890 tot het ontstaan van bebouwing aan het Voorburg. Deze bebouwing was een begin van meer uitbreidingen buiten de 'wallen'.

De spoorbrug van de lijn Utrecht-Den Bosch werd in 1868 aangelegd. Dit was van grote invloed op het tot dan toe relatief geïsoleerde rivierengebied. Er kon nu bijvoorbeeld gemakkelijker worden ingekocht in Utrecht, met gevolg dat de concurrentie voor de plaatselijke handelaren toenam.

De weekmarkt bleef een belangrijk handelspunt. Tabel 3.1 geeft een scala aan verhandelde goederen weer.

Product op de markt	Verhandelde hoeveelheid in 1897 in stuks of hectoliter
Tarwe	2900 hl
Rogge	217 hl
Gerst	1260 hl
Haver	1710 hl
Bonen	365 hl
Aardappelen	4565 hl
Appelen	1165 hl
Peren	2785 hl
Kool	6300 st
Eieren	317500 st
Paarden	130 st
Runderen	4050 st
Kalveren	1680 st
Varkens	4455 st
Kippen	5280 st
Boter	40705 st
Kaas	17350 st
Schapen	970 st
Eenden	136 st

De stad veranderde van aanzicht door het wegvallen van de functie van de poorten en muren. De poorten werden op één na gesloopt en de muren werden grotendeels verwijderd, als ze al niet door overstromingen waren verdwenen. In de jaren 1850 maakt de tuin- en landschapsarchitect Zocher een ontwerp (in Engelse landschapsstijl) voor een wandelzone tussen de muren en de grachten, waar de karakteristieke treurwilgen nog een restant van zijn.

De gemeentelijke toestand tussen 1840 en 1920

Vanaf 1838 maakte de gemeente aan het begin van elk jaar een uitgebreid verslag van de toestand in de gemeente van het afgelopen jaar. Gegevens hieronder komen uit deze verslagen. De gemeente bestond in 1840 uit 5160 mensen, in 1850 uit 5188, in 1870 uit 6178 en in 1920 uit 9295 zielen. Het bestuur van de stad kende 13 raadsleden, 1 burgemeester en 2 wethouders. In tabel 3.2 staan de verschillende gemeentelijke beroepen aangegeven in 1870 en 1920. De forse uitbreiding van het aantal functies in 1920 valt op.

Tabel 3.1 De weekmarkt op dinsdag over het jaar 1897.

Uit: Uitvoerig en beredeneerd verslag van den toestand der gemeente over den jare 1897, Gemeentearchief Culemborg.

In het verslag uit 1887 wordt onder andere gesproken van een brandmeester en verschillende brandspuithuisjes in de gemeente. In de grachten en in de Lek werden vissen gefokt, welke een extra verdienste voor de gemeente opleverden. Onder het hoofdstuk hygiëne noemde men dat de grachten regelmatig werden verversd, de riolering werd onderhouden en er voor werd gezorgd dat 'haardasch en vuilnis' worden opgehaald. Ook de gasverlichtingsmaatschappij (de gasfabriek bij het spoor) en de petroleumbergplaats (op het Voorburg) werden genoemd. En in het ziekenhuis werden in totaal 1308 mensen verpleegd.

Tabel 3.2 Gemeentelijke ambtenaren en bedienden in 1870 en 1920.

Uit: Uitvoerig en beredeneerd verslag van den toestand der gemeente over den jaren 1870 en 1920, Gemeentearchief Culemborg.

Gemeenteambtenaren en bedienden in 1870	Gemeenteambtenaren en bedienden in 1920	
Secretaris Ontvanger Klerk ter secretarie Oudste bode Jongste bode Architect en Sluiswachter Keurmeester van de visch Marktmeester Agent van politie Veldwachter Doodgraver Klokkenmaker Klokkenluider Nachtwaker (4 pers.) Sluiswachter aan de Neust Conciërge aan de armenschool	Secretaris Ontvanger 1 ^{ste} ambtenaar burg. Stand Commissaris van politie Commies ter secretarie Adjunct-commies 2 ^{de} ambtenaar burg. Stand 1 ^{ste} ambtenaar ter secr. 2 ^{de} ambtenaar ter secr. Tijdelijke klerk Oudste bode Jongste bode Gemeentearchitect Gemeenteopzichter Keurmeester van de vis Deurwaarder Visafslager Tijdelijke controleur belastingen openbaar vermogen Marktmeester Klokkenmaker Klokkenluider Waagmeester	Conciërge gebouw Keurmeester vee, vleesch, enz. Veearts Havenmeester Sluiswachter Directeur waterleiding Scheikundige voor onderzoek drinkwater Directeur gemeentelijke keuringsdienst Machinist waterleiding 2 Hulpen waterleiding Conciërge school 1 Conciërge school 2 Conciërge school 3 Inspecteur van politie Administrateur-rechercheur Agent van politie 1 ^{ste} klasse (2x) Agent van politie 2 ^{de} klasse (10x) Agent van politie nachtdienst Conciërge bewaarschool Hoofd bewaarschool Schoonhoudster gemeentehuis Schoonhoudster politiebureau Gemeentearbeider (9X)

3.2 DE OPKOMST VAN ONDER ANDERE DE SIGARENNIJVERHEID

Het gemeenteverslag van 1881 geeft de volgende definitie van fabrieken: 'Fabrieken zijn nijverheidsinrigtingen, waar 20 of meer arbeiders werkzaam zijn, benevens die met een getal van minder dan 20 arbeiders, indien daarin van mechanische beweegkracht (stoom, water, gas) gebruik wordt gemaakt. Alle andere zijn ambachten.' Deze definitie verschilt sterk van de definitie uit 1826 waarin niet wordt gesproken over mechanische hulpmiddelen, maar meer wordt gelet op het handelende beroep van de bedrijfseigenaar. Tabel 3.3 geeft per grondstof het type nijverheid weer.

Een verschil met de eerste helft van de 19de eeuw is de opkomst van de grotere bedrijven, welke later gingen investeren in de mechanisatie van het productieproces, bijvoorbeeld door de aanschaf van een stoommachine. Het aantal industrieën nam in de jaren sterk toe. Tabel 3.4 geeft de bedrijven uit het jaarverslag van 1860 weer.

Het loon lag in 1860 op twee tot zeven gulden per week. De bedrijven waren veelal in de binnenstad gelegen, aan de Triosingel, of achter de Veerweg. In 1897 was onder andere sprake van een boterfabriek aan de Korte Meent, een Runderslachterij aan de Prijssestraat, een Goud- en Zilversmederij in de Tollenstraat, en een Spekslagerij en rokerij aan de Havendijk. Drie jaar later werd in het jaarverslag vergunning voor een koolzuurdrankfabriek in de Heerenstraat en een Israelische Paaschbroodbakkerij in de Ridderstraat aangevraagd. De Joodse gemeente had een groot aandeel in de handel en nijverheid. Van de 11 slagerijen in 1881 waren er minstens 7 van joodse families. Daarnaast was een manufacturenhandel en één van de grotere sigarenfabrieken, tabaksfabriek M. Hijmans lzn. van Joodse kerkgangers (I. Brasz, 1984).

Tabel 3.3 Grondstoffen en soorten nijverheid.
Uit: *De sigarennijverheid in Culemborg* – A. Eilbrecht, J. Grimbergen en P. Schipper. 1986.

Grondstof	Soort fabriek	Nevenbedrijf
Hout	Stoelenmakerij Klompemaking Kistenfabriek	Houtzagerij Lijmkokerij Verffabriek
Beetwortelen, aardappelen, granen	Moutwijnstokerij Likeurstokerij Jeneverstokerij Azijnfabriek Bierbrouwerij	Glasblazerij Kurkensnijderij Mandenmakerij Kuiperij Hoepelmakerij
Klei	Steenfabriek	
Groenten	Groentendrogerij	
Tabak	Tabaksfabriek Sigarenmakerij	Kistenfabriek Etiketdrukkerij

Aantal	Bedrijf	Aantal knechten	Aantal jongens en vrouwen	Opmerkingen
1	Bierbrouwerij	2		Er is dit jaar een moutmolen aan gekoppeld
1	Geneverstokerij	11	2	De stoommachine wordt nog niet gebruikt
1	Stokerij van gedestilleerd uit beetwortelen	4	3	
1	Steenoven	34	10	
12	Stoelmakerijen	148	50+20	
16	Klompemakerijen	35	12	
4	Tabaksfabrieken of Kerverijen	5	3	
1	Sigarenmakerij	6	6	
1	Groentedrogerij	6	4	Met stoommachine van 12 pk.
1	Gasfabriek	2		
1	Stoomzagerij	2	1	Met stoommachine van 2,5 pk.
1	Kistenmakerij	16	6	
1	Hoepelmakerij	9	3	
1	Boekdrukkerij	1	3	
2	Korenmolens			
1	Snelazijnfabriek			
2	Kuiperijen			
1	Touwslagerij			
2	Wagenmakerijen			
1	Lijmkokerij			
1	Blauwververij (Blaauwverwerij)			
1	Concessie voor een glasblazerij	In 1861: 33		In 1861 begonnen

Tabel 3.4 De industrieën in 1860 met het aantal werknemers. Uit: Uitvoerig en beredeneerd verslag van den toestand der gemeente over den jaren 1860, Gemeentearchief Culemborg.

Foto van meubelfabriek De Gelderland langs het spoor van Utrecht naar Den Bosch.

De meubelindustrie was al lang gevestigd in Culemborg, zoals al bleek uit het Bijlhouwersgild, waartoe de meubel- en stoelmakers behoorden. De fabricage van stoelen in deze stad valt te verklaren uit de aanwezigheid van de grondstof hout in de nabijheid van de stad (ETI 1955): rond Culemborg lagen stukken bos, bij Wijk bij Duurstede lagen beukenbossen, Houten en Zoelen leverden voornamelijk eikenhout, iepenhout kwam van het landgoed Mariënwaard en de biezen kwamen uit Putten en Genemuiden. In 1838 telde de stad 15 stoelenmakerijen (P.W. Schipper, Van Voorburg tot Triowijk, 1985) toen de concurrentie uit het Belgische Mechelen wegviel, door de Belgische Opstand. Na een depressie vanaf 1839 groeit de industrie weer in de jaren '40-'90. De opkomst van de stoelenmakerijen verklaart Schipper door de sluiting van de geweerfabriek en het wegvallen van de zijdelintindustrie in het begin van de 19de eeuw. De stoelenindustrie kent een late mechanisatie, namelijk pas in de 20ste eeuw. Rond 1920 worden een aantal nieuwe fabrieken gebouwd naar ontwerp van G. Prins. Schipper schrijft dit toe aan een drietal factoren: 1. veranderende productiefactoren; 2. nieuwe voorschriften voor veiligheid en werkomstandigheden; 3. de ontwikkeling van de bedrijfstak, waarbij een gunstige conjunctuur en vakbekwame Belgische evacués een rol speelden.

De sigarenmakerij ontstond in Culemborg rond 1840. Het was een weinig gemechaniseerde industrie, welke veel arbeidskrachten kon gebruiken. De eerste sigarenfabriek van Dresselhuys en Nieuwenhuysen kwam in 1853. In de jaren 1880 kwamen daar de fabrieken 'Cornelis Laan' en 'Koninklijke Vereeniging van Nederlandsche Sigarenfabrikanten, Trio' bij. Deze Trio-fabriek van C.W. Dresselhuys werd in 1888 aan de Varkensmarkt gebouwd en was in die tijd met 95 mannen, 50 jongens en 1 vrouw de grootste fabriek van Culemborg. Op het hoogtepunt in 1899 werkten in de stad zo'n 556 mensen in de sigarennijverheid. De arbeidsomstandigheden waren niet altijd even gunstig, om niet van slecht te spreken (Van den Broeke en Bouwens). Het is niet vreemd dat regelmatig stakingen plaatsvonden. Later wordt verder ingegaan op deze bedrijfstak.

In 1854 werd door koperslager en loodgieter A.W. Ponsioen een poging gedaan om een gasfabriek op de Oosterwal op te richten. Hij kreeg hiervoor wel toestemming, maar met zulke zware voorwaarden dat het voor hem onmogelijk was om alleen iets te beginnen. Een paar maanden later (in 1855) wilde de timmerman en aannemer L. Sillevius zich wel inzetten om samen met Ponsioen deze industrie van de grond te krijgen. En er werd tevens aangeboden om de gemeente te voorzien van gas voor de straatverlichting met als eis dat er binnen 14 jaar geen andere gasfabriek zich in Culemborg zou vestigen. Dit voorstel werd door de gemeente goedgekeurd en via een koninklijk besluit kreeg men toestemming te beginnen op een kavel aan het eind van de Lange Havendijk. De gasverlichtingsmaatschappij kon beginnen nadat 18 aandeelhouders, waarvan Van Hoytema de grootste aandeelhouder werd, voor het nodige kapitaal hadden gezorgd. Door de monopoliepositie bleek deze fabriek een goede investering (A. Houtkoop, 1980).

In 1861 werd bij de bestaande branderij (jeneverstokerij) van Van Hoytema door hem een glasfabriek opgericht. Op het terrein achter de Veerweg stonden drie glasoven, die ookwel 'hutten' werden genoemd door hun merkwaardige vorm. De flessen die er werden gemaakt, werden veelal in de mandenmakerij van een tenen omhulsel met handvat voorzien, gevuld met jenever en naar de tropen geëxporteerd. Van Hoytema liet voor de arbeiders een aantal huizen in de wijk bouwen, welke de naam 'Leerdamse buurt' kregen, doordat veel Leerdamse arbeiders door de glasindustrie waren aangetrokken. Tijdens de Eerste Wereld Oorlog moest het bedrijf stoppen door gebrek aan brandstof en marktovername door de Engelsen. Na 1918 is het bedrijf niet meer herstart.

3.3 LANDBOUW: VAN HANDELAAR NAAR AGRA- RISCH KAPITALIST

De traditionele landbouwstructuur wijzigde aanvankelijk niet zo sterk. Er was sprake van een gemengd bedrijf met vee en akkers. Traditioneel werd het vee in de eerste plaats gehouden voor de mest; de zuivelproductie was secundair. Vanuit dit principe werden de vetweiderij en de paardenfokkerij van belang. Bij de paardenfokkerij speelde mee dat de natte graslanden niet geschikt waren voor runderen, en de paarden geschikt waren voor het helpen bij werkzaamheden. De runderen die vaak te ver van de boerderij stonden om frequent gemolken te worden, werden voor de 'vetweiderij en mesterij' gebruikt. De Betuwse boer werd vaak meer gezien als handelaar dan als boer door zijn vele bezigheden op dat gebied: verkoping van de producten en verpachtingen van grond. Deze schets gold tot de landbouwcrisis van rond 1880 (ETI 1952).

Het ETI (1952) geeft een aantal oorzaken voor een structurele wijziging in de landbouw vanaf ongeveer 1880.

1. De graanprijzen daalden door de concurrentie vanuit nieuwe landbouwgebieden als de Verenigde Staten, Canada en Argentinië. En de verbouw van koolzaad werd onrendabel door de invoer van tropische oliegewassen en de vervanging van raapolie door gas en petroleum voor verlichtingsdoeleinden.
2. Industrieën in het westen, de handel en de steenfabrieken vroegen veel mensen en boden hogere lonen, waardoor veel landbouwwerkers daardoor werden aangetrokken. De landbouwers waren echter nog niet ingesteld op een minder extensief jaarprogramma, waardoor het aantal landarbeiders in het hoogseizoen te klein was.
3. Het erfstelsel dat in de regio gebruikelijk was, werkte met gelijke aandelen voor alle kinderen. Daardoor werd het land bij vererving in kleinere stukken verdeeld, waardoor het landeigendom ruimtelijk versnipperde.
4. Door de lage graanprijzen waren grote boeren verplicht flinke stukken land te verpachten. Dit geschiedde voornamelijk aan kleine boeren, en vaak werd door de kleine boeren het land alleen zaaiklaar gemaakt om vervolgens door de grotere boer te worden geoogst.
5. Door de lage graanprijzen gingen veel boeren over op vetweiderij van vee, zodat het graslandareaal toenam. De kleine boeren waren hier echter minder toe in staat dan de grote boeren, omdat de kleine boeren vaak geen stro hadden. Daarbij kwam dat de aanplant van boomgaarden lucratiever werd, en dit daarom veel werd gedaan door landeigenaren op eigen grond.

Dit leidde tot drie soorten landgebruikers.

1. Grote boeren met zo'n 20-50 ha. land. Zij leefden hoofdzakelijk van hun inkomsten uit de boomgaard en de vet-

weiderij, verhuren van percelen bouwland, en het klaar maken van de grond voor het zaaien.

II. De kleine boeren waren vaak afhankelijk van de pacht van de grotere boeren. Ze verbouwden voornamelijk aardappelen en suikerbieten, en hielden slacht- en melk-vee. De kleine boeren waren financieel afhankelijk van hun kinderen, wiens hulp op het bedrijf noodzakelijk was.

III. De arbeiders-landgebruikers hadden zelf geen bedrijf, maar hadden alleen een aantal percelen of werkten voor andere boeren. Deze arbeiders deden ook vaak aan huisnijverheid, zoals manden en klompen maken.

Van den Broeke en Bouwens (1992) melden dat alleen het mannelijk inkomen meestal niet voldoende was voor het levensonderhoud van een gezin. De andere gezinsleden dienden ook hun steentje bij te dragen. Mogelijke bronnen van dit 'neven-inkomen' waren:

- loonarbeid: in loondienst op het platteland of in de industrie;
- huisnijverheid, bijvoorbeeld manden vlechten of klompen maken;
- mesten van kleinvee: het fokken van konijnen, kalkoenen, varkens en geiten. Voedsel voor deze dieren kwam dan van het land;
- verbouw van groenten voor eigen gebruik of de verkoop van het overschot. De kleine huiskaveltjes werden veelal voor dit doel gebruikt;
- trekarbeid: de vraag naar arbeid elders opzoeken.

Ter vergelijking: één weitenbrood kostte 25 cent en een roggebrood gemiddeld 17 cent, terwijl een knecht stoelemaker ongeveer 70 cent per dag verdiende.

Tabel 3.5 Opperolakte (in hectare) per gewas in de gemeente Culemborg tussen 1850 en 1920. Uit: Uitvoerig en beredeneerd verslag van den toestand der gemeente over een de jaren 1850, 1887, 1897 en 1920, Gemeentearchief Culemborg.

	1850	1887	1897	1920
Tarwe	62	90	39	23
Rogge	8		6	20
Haver	43	65	38	50
Wintergarst		1		4
Zomergarst		1		
Boonen	4	12	10	5
Erwten	2	3	4	15
Stamboontjes				2
Aardappelen	332	210	243	280
Suikerbieten		208	154	80
Mangelwortels		30	28	80
Koolraap		1		
Pastinaken		12	2	
Klaverhooi		58	12	5
Gebraakt land		7		
Stoppelknollen			25	
Zaadteelt			5	
Wortels				3
Wikken				5

Tabel 3.6 Aantal huisdieren in de gemeente Culemborg tussen 1824 en 1920.

Uit: Uitvoerig en beredeneerd verslag van den toestand der gemeente over den jaren 1870; 1887; 1897; en 1920, Gemeentearchief Culemborg. En uit de statistieke beschrijving van Gelderland uit 1826, Gelders Documentatiecentrum Arnhem.

	1824	1870	1887	1897	1920
Paarden	442	367	355	324	384
Ezels	1	2	0	0	
Runderen	924	1168	1460	1331	1301
Schapen	304	575	518	384	209
Geiten en bokken		173	519	321	144
Varkens	164	456	1088	938	722
Hoenders		5600	4117	7154	5340
Kalkoenen		80	7	15	18
Eenden		1100	976	481	204
Ganzen		65	4	5	17
Zwanen		12	2	0	3

In 1866 werd in Geldermalsen een suikerfabriek geopend. De verbouw van suikerbieten en de intensiteit daarvan nam door deze opening sterk toe. Een nadelig effect van deze toename was dat bij het nalaten van frequente bemesting de grond werd uitgeput. En de suikerbietenteelt in dit gebeid kreeg een slechte naam doordat de leveringsvoorwaarden van de fabrikant slecht waren. Er werd namelijk op gewicht gekocht, zodat men een zo klein mogelijke biet met een zo hoog mogelijk gehalte suiker probeerde te telen. In 1936 moest de fabriek in Geldermalsen sluiten.

In Culemborg werd het grondgebruik aan het eind van de 19de eeuw gedomineerd door weidebouw en het percentage grasland in de gemeente was zelfs één van de hoogste van de West-Betuwe. In het slechtste gedeelte van de landerijen was slechts één product mogelijk: wilgenhout. In 1887 was er 78 hectare grienden. Dat jaar bracht vierjarig hout zo'n 200 gulden per hectare op. In 1920 vond de houtteelt op zo'n 117 hectare plaats. Daaronder bevond zich een boomkwekerij van 1,35 hectare laan- en parkbomen in de gemeente.

Niet alle jaren waren even gunstig voor de landbouw: de opbrengsten wisselden sterk per jaar. Zoals eerder genoemd waren 1845 en 1848 slechte jaren voor de aardappelteelt, en zo voor alle verwante bedrijvigheden. In 1850 waren de aardappels in het begin fl.1,- per mud, later fl.2,- per mud. In dat zelfde jaar waren de omstandigheden ook niet optimaal. Door een hoge waterstand konden er 146 bunders minder bebouwd worden.

De meeste jaarverslagen spraken echter van een gunstig jaar. Zo sprak het verslag over 1887 van een goed jaar voor de landbouw. Alleen de fruitteelt had een minder goed jaar, door lagere opbrengsten per hectare.

De huurwaarde in 1887 van een stuk bouwland bij de gemeente bedroeg fl.70,- en voor weiland gemiddeld fl.60,- per hectare. In 1920 was de huurwaarde per hectare fl.240,-. De gemiddelde koopwaarde van een stuk land was fl.3000,- per hectare.

Het areaal boomgaard bedroeg in 1887 57 hectare. Hierop stonden onder andere appels (welke gemiddeld fl.200,- per ha opleverden), peren (fl.150,- per ha), kersen (fl.150,- per ha), pruimen, kruisbessen en aalbessen. Dit werd grotendeels verhandeld naar Amsterdam, Utrecht, Duitsland en Engeland. In de gemeente waren in 1887 nog geen boomkwekerijen. In 1920 was er wel 2,86 hectare met daarop voornamelijk iepen, populieren, wilgen, fruitbomen en heesters. Tabel 3.5 geeft het aantal hectare per gewas aan in de gemeente voor een aantal jaren. Tabel 3.6 geeft de toestand van het aantal vee weer.

Uit de statistieke beschrijving van 1826 blijkt dat in die tijd ongeveer 10% van al het vee binnen de muren leefde. Dat de cijfers in de jaren niet zo sterk veranderden, is waarschijnlijk te verklaren door aan de ene kant de overgang van gemend bedrijf naar een specialiseert bedrijf en aan de andere kant de intensivering van de bedrijven. Later zullen we in relatie tot recentere cijfers op deze resultaten terugkomen.

Foto van boerderij 'De Woerd' in het Culemborgse Veld op een woerd met bomen rondom.

Hoofdstuk 4

De eerste helft van de 20^e eeuw

Foto van de huidige situatie van metaal-meubelfabriek Gispen, welke zich in 1934 in Culemborg vestigt.

EEN AANTAL WIJKEN WORDEN BUITEN DE GRACHTEN GEBOUWD. DE STAD LIJDT TEN OPZICHTE VAN ANDERE LANDSDELEN BETREKKELIJK WEINIG ONDER DE GRUWELEN VAN DE TWEE WERELDOORLOGEN. DE MEUBELINDUSTRIE PROFITEERT ZELFS VAN DE EERSTE WERELDOORLOG. EN DE LANDBOUW SPECIALISEERT ZICH VERDER.

4.1 BOUWEN BUITEN DE MUREN

Door de ligging tussen de grote rivieren en het gemis van een goede oost-west verbindingen, was de West-Betuwe redelijk geïsoleerd van de omliggende regio's. In de jaren '50 begon men dan ook met de aanleg van grote rijkswegen (26 en 15, later A2 resp. A15) om deze isolatie verder op te heffen. Omdat Culemborg niet aan de rijksweg Utrecht-Vianen-Beesd-Waardenburg-Den Bosch kwam te liggen, ving men in 1952 aan met de aanleg van een verbindingsweg. Daartoe bouwde men een viaduct onder het spoor net ten noorden van het station. Daarentegen vormde de water een ideale transportmogelijkheid. Het water werd wel voornamelijk gebruikt voor industriële transporten en amper voor personenvervoer.

Een overzicht van het toenmalige grondbezit in het buitengebied is te vinden door het grondaandeel van de kiezerslijst van het polderdistrict te bekijken. De stem van iedere grondeigenaar bij een polderdistrictverkiezing was namelijk afhankelijk van zijn of haar grondbezit. Het polderdistrict 'Culemborg' omvatte alleen de gemeente Culemborg. Het kroondomein bezat zo'n 726 hectare. Daarnaast waren kerkgenootschappen en de Nederlandse Spoorwegen bezitter van redelijk wat land. In totaal was 1450 hectare in handen van uitwonenden, wat meer was dan de helft van het totale grondoppervlak in het buitengebied. De Culemborgse kerk bezat 113 hectare, het polderdistrict 19 hectare en de rest was particulier bezit. Zie tabel 4.1.

Tabel 4.1 Grondbezit in Culemborg rondom 1952.
Uit: ETI – De agrarische productie en het grondbezit in de West-Betuwe; Arnhem, 1952.

		Oppervlak in buitengebied (in ha.)
Belastbaar oppervlakte		2442
Uitwonend	Totaal	1489
	Spoorwegen	28
	Kerken	16
	Staat	726
	Gemeenten	-
	Polders	-
	Maatschappijen	-
	Gast- en weeshuizen	-
	Particulieren	719
	-in omliggende polders	38
	-in de omgeving v. West-Betuwe	45
	-adel	63
	-personen in het buitenland	4
Inwonend	Kerken	113
	Gemeente	-
	Polders	19
	Maatschappijen	-
	Gasthuizen	-
	Weeshuizen	-
	Adel	-

In 1921 waren in Culemborg de volgende onderwijsinstellingen aanwezig (ETI 1955):

- 1 openbare bewaarschool (128 kinderen)
- 1 bijzondere bewaarschool (157 kinderen)
- 2 openbare lagere scholen (419 kinderen)
- 4 bijzondere lagere scholen (837 kinderen)
- 1 openbare MULO (190 kinderen)
- 1 bijzondere MULO (122 meisjes)
- 1 ambachts-tekenschool (46 jongens)
- 1 huishoudschool (82 meisjes)
- 1 handels-avondcursus (24 kinderen)

In 1954 was dit beeld veranderd in:

- 3 bijzondere kleuterscholen (439 kinderen)
- 2 openbare lagere scholen (540 kinderen)
- 4 bijzondere lagere scholen (922 kinderen)
- 1 openbare ULO school (110 kinderen)
- 3 bijzondere ULO scholen (278 kinderen)
- 1 huishoudschool (134 meisjes)
- 1 technische school (161 jongens)
- 1 bijzondere HBS (54 kinderen)

Een goede scholing werd steeds belangrijker gevonden, en daarom gestimuleerd door de gemeente. Het doel van de opleiding was om zo goed mogelijk een vak te leren, en het liefst een functie te gaan vervullen binnen de bestaande industrieën (binnen de stad).

In de jaren '20 en '30 worden voor het eerst grote stukken grond buiten de grachten bebouwd. De Bloemenbuurt, het Keestrakwartier, Achter 't Zand en bewoning langs het Bakelbos en de Julianalaan ontstaan. Daarvoor was het bij kleine arbeiderswijken gebleven, zoals de bebouwing aan de Veerweg en de Triowijk (1896-1906).

In Culemborg woonde in 1947 78% van de bevolking in 1937 woningen zonder bedrijf, 8% in 170 boerderijen en 14% in 328 overige woningen met bedrijf. Van de gewone woningen was in 1947 67% een huurwoning, 15% eigendom van de bewoner, 10% een gemeentewoning en 8% een woning van de bouwvereniging, een liefdadigheidswoning of een dienstwoning. Bij boerderijen lag de verhouding iets anders: 61% werd bewoond door de eigenaar en 39% was een huurwoning. In tabel 4.2 wordt het aantal huizen weergegeven met het aantal vertrekken en bewoners. Volgens het ETI-rapport uit 1950 waren de woningtoestanden in Culemborg niet al te best. Een geringe welvaart bleek onder andere uit het lage gemiddelde huurprijs. Van alle woningen had 90% een waterleidingaansluiting en 89% een gasaansluiting, al werd hier nog niet veel gebruik van gemaakt, doordat men zich nog met butagas behielp. Zo vertienvoudigde het butagasverbruik tussen de jaren 1939 en 1949.

Aantal vertrekken	Abs. aantal woningen	Rel. aantal woningen	Abs. aantal bewoners	Rel. aantal bewoners
1-2	225	9%	688	7%
3-4	694	28%	2501	25%
5-6	1253	52%	5371	54%
7-8	213	9%	1182	12%
9 en meer	50	2%	278	3%
Totaal	2435	100%	10020	100%

Tabel 4.2. Woningen naar het aantal vertrekken en het aantal bewoners (1947).

Uit: Welvaartsrapport West-Betuwe, hoofdstuk 2. ETI, 1950.

De ETI besloot haar rapport van 1955 met het advies zoveel mogelijk de oude stad te saneren: de bedrijven naar het nieuwe bedrijventerrein te verplaatsen en de oude, kleine huizen te slopen en te vervangen.

Foto van de Paardengracht met daarachter de oude appelboomgaard tussen de gracht en de Rekummer. Daarachter ligt de Oostersingel met de daaraan grenzende Bloemenbuurt. De schoorsteen die op de foto te zien is, is het enige dat van meubelfabriek Damcu overbleef, toen die begin jaren '90 afgebrandde.

4.2 DE BLOEI VAN DE MEUBELINDUSTRIE EN DE TERUGLOOP VAN DE SIGARENNIJVERHEID

Om de verschuivingen in de industrietakken weer te geven wordt nog even teruggeblikt op de 19de eeuw (zie tabellen 4.3 en 4.4). Ruim een halvering van het aantal mensen, dat werkzaam was in de landbouw, is kenmerkend.

In 1947 had de gemeente Culemborg het grootste percentage beroepsbevolking dat in de industrie werkte van de West-Betuwe, al had Tiel absoluut gezien meer mensen in de industrie werken. In Culemborg werkte (in 1947) 56% in de industrie, 13% in de landbouw, 17% in economische diensten en 14% in sociale diensten. In Tiel was dit respectievelijk 51%, 7%, 24% en 18% (ETI 1952).

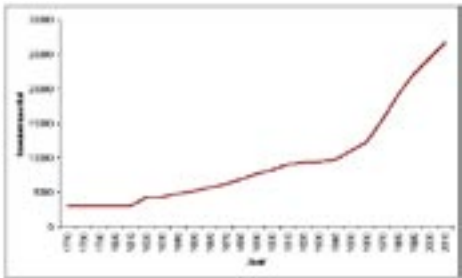
De industrieën waren te verdelen in stuwende en verzorgende bedrijven. De verzorgende bedrijven leverden hun producten aan de lokale bevolking. De stuwende bedrijven zetten hun producten in een veel ruimer gebied af: in het hele land en/of het buitenland. Zij werden van meer belang voor de welvaart geacht dan de verzorgende bedrijven, omdat deze bedrijven kapitaal binnen de gemeente brachten. Belangrijke stuwende industrieën in Culemborg waren in 1930 de houtindustrie met 48 vestigingen en 525 arbeiders en de voeding- en genotmiddelenindustrie met 26 vestigingen en 1049 arbeiders. De verzorgende industrie bestond voornamelijk uit de bouw- nijverheid (34 vestigingen, 125 werknemers), confectie-industrie (26 vestigingen, 72 werknemers), ledernijverheid

Jaar	Landbouw en visserij	Nijverheid	Overige
1840	ca. 30	ca. 40	ca. 30
1889	21,4	53,0	25,6
1899	18,0	55,0	27,0
1930	13,6	60,3	26,1

Tabel 4.3 Procentuele verdeling van de beroepsbevolking in Culemborg, 1840-1930. Uit: *De sigarennijverheid in Culemborg* – A. Eillebrecht, J. Grimbergen en P. Schipper. 1986.

nijverheid	1840	1889	1899	1930
Glas, stenen, etc.	2,1	13,4	11,2	2,9
Boekdrukkerij	0,0	1,2	1,3	0,9
Bouw	12,7	8,0	7,4	5,6
Chemie	1,2	0,5	0,4	0,4
Houtnijverheid	42,7	31,8	24,6	23,5
Kleding	12,0	4,9	5,5	6,5
Kunstnijverheid	0,0	0,0	0,1	0,0
Leer	6,8	2,8	2,5	1,5
Grondstoffen	0,0	0,0	0,0	0,0
Metaal	8,7	3,5	3,6	7,3
Papier	0,0	0,0	0,0	0,0
Textiel	3,1	0,0	0,0	0,0
Olie, vetten, zeep	0,2	0,3	0,6	1,0
Voedings- en genotmiddelen	8,5	33,7	42,8	50,4
Niet ingedeeld	1,9	0,0	0,0	0,0

Tabel 4.4 Procentuele verdeling van de beroepsbevolking naar bedrijfsklassen (nijverheid), Culemborg, 1840-1930. Uit: *De sigarennijverheid in Culemborg* – A. Eillebrecht, J. Grimbergen en P. Schipper. 1986.

Figuur 4.1 Stijging van het aantal inwoners van Culemborg tussen 1770 en 2007 (zie tabel 5.3)

Tabel 4.5 Aantal werknemers per bedrijf. Uit: Rapport Stedebouwkundige studiegroep Culemborg, 1960

Aantal werknemers	Aantal bedrijven
< 5	6
11-20	8
21-50	11
51-100	5

(20 vestigingen, 33 werknemers), metaalindustrie (20 vestigingen, 44 werknemers) en de voeding- en genotmiddelenindustrie (25 vestigingen, 72 werknemers). In 1950 was zowel bij de stuwende als bij de verzorgende industrie de metaalindustrie belangrijker geworden (ETI 1952). De stuwende industrie trok ook vaak arbeiders van buiten de stad aan. In 1947 gingen 200 mannelijke en 39 vrouwelijke forenzen uit Culemborg elders in een industrie werken. Daar tegenover stonden 243 mannelijke en 9 vrouwelijke forenzen die in Culemborg kwamen werken. De inkomende forenzen waren voornamelijk arbeidskrachten, terwijl de uitgaande forenzen vooral een agrarische achtergrond hadden (ETI 1952). In 1956 hadden al 82 gezinshoofden in Utrecht hun baan, zodat zij elke dag op en neer reisden (Van den Broeke en Bouwens).

De bevolking nam in de jaren 1900-1920 met zo'n 1030 mensen toe, in de jaren '20-'30 waren dat zo'n 100 mensen, in de jaren '30-'40 waren dat zo'n 360 mensen en in de jaren '40-'50 nam de bevolking met zo'n 1450 mensen toe. Het aantal werklozen steeg in de jaren dertig van 154 in 1931 tot 485 in 1937 (ETI, 1955). De aanvankelijk kleine economische groei is te verklaren uit de nog betrekkelijk geïsoleerde ligging en de vele kleine ondernemingen (70% van de bedrijven had minder dan 50 mensen in dienst). Zo'n 30% van de beroepsbevolking werkte nog in de landbouw. En dat terwijl de stoelenindustrie profiteerde van de Eerste Wereldoorlog, doordat ervaren meubelmakers uit België naar het neutrale Nederland vluchtten. De stoelenindustrie werd een hout- en meubelindustrie met producten als meubels (met het grootste aandeel), gebruiksvoorwerpen en speelgoed (in economisch slechtere jaren). In 1916 waren er 13 fabrieken en 10 particuliere stoelenmakers. Daarvan waren in 1926 nog 3 fabrieken over, maar door de omslag naar marktflexibiliteit en assortimentsuitbreiding was het aantal meubelbedrijven in 1948 weer aangegroeid tot 59. Een belangrijke werkgever in deze branche vestigde zich in 1934 in de stad: Gispen. Deze Rotterdamse fabrikant zocht een meer centrale locatie voor de productie van stalen meubelen en vond deze in Culemborg. De Gispenmeubelen stonden voor kunstzinnig en zakelijk, en zijn een belangrijke 'stuwende industrie' geworden voor Culemborg (Van den Broeke en Bouwens). De (meubel)industrie bestond voornamelijk uit kleine bedrijven, zoals tabel 4.5 laat zien.

Volgens het ETI was één van de redenen voor het succes van de Culemborgse meubelstukken dat de fabrikanten niet de smaak van de koper achterna liepen, maar een eigen, nieuw soort meubel op de markt brachten. Zo waren de meubelen aangepast aan de destijds kleine afmetingen van de woningen. Het ETI pleitte in 1955 voor een gezamenlijk researchcentrum van meubel-design in dit hart van de meubelindustrie, zodat vernieuwing gehandhaafd kon blijven.

Het lot van de sigarenindustrie kreeg een andere wending. Een groot deel van de bevolking in het rivierengebied werkte nog in deze 'genots- en voedingsindustrie'. Van de sigarenmakers in het rivierengebied was 80% Culemborgs (Van den Broeke en Bouwens). Maar de industrie kreeg steeds meer problemen. De concurrentie van Duitse fabrikanten met goedkopere sigaren werd steeds groter. In 1920 werd in een CAO overeengekomen dat er hogere lonen moesten worden verstrekt en twee jaar later kwam de Wet Tabaksbelasting uit, zodat door hogere prijzen de vraag van de consument daalde. En de onderlinge concurrentie tussen de grote fabrieken en de huisnijverheid bleef een bijtende zaak. Maar met de door de CAO verkregen hogere lonen steeg de koopkracht van de bevolking in het begin van de jaren '20 iets, wat positief uitwerkte voor de consumptie (Van den Broeke en Bouwens). In 1899 werkten 556 mensen in de sigarenindustrie, in 1916 waren dit er 641, in 1930 941 en in 1950 waren er nog 478 mensen werkzaam in de branche (ETI, 1955). Er waren ook een aantal bedrijven die indirect met de sigarenindustrie te maken hadden, zoals de sigarenkisten en -etikettenfabriek Imprematur, die door de crisis genoodzaakt was over te gaan op 'rationalisering en mechanisatie' (Van den Broeke en Bouwens).

De Kamer van Koophandel en Fabrieken meldde voor de jaren 1946 en 1950 (Van den Broeke en Bouwens):

Industrieën in 1946 met meer dan 100 personen in dienst:

- N.V. Fabrik van Metaalbewerking Gispen (208)
- Nederlandse Sigarenfabriek 'Dejaco' (150)
- N.V. Dresselhuys en Nieuwenhuizen (129)

Industrieën en groothandelbedrijven in 1950 met meer dan 50 werknemers:

- N.V. Steenfabriek van het Dietz en Co. (Steenfabriek)
- Gebr. Van Hussen (Aannemers- en timmerbedrijf)
- Meubelfabriek 'De Tors'
- Meubelfabriek Van Dam
- N.V. Gaasbeek en Van Tiel (Stoelenfabriek)
- Meubelindustrie 'Gelderland' N.V.
- N.V. Luxe Stoommeubelenfabriek 'Palumbus'
- N.V. Fabrik van Metaalbewerking Gispen

- (Stalen meubelen, lampen, e.d.)
 - N.V. Textiel Unie Spencer Heij (Tricotagefabriek)
 - N.V. Sigarenfabriek 'Dejaco'
 - N.V. Dresselhuys en Nieuwenhuizen
(Tabakverwerkende industrie)
- (zie ook afbeelding 8, hiernaast)

In de jaren '50 liep de sigarenindustrie nog verder terug. De werknemers werden gemiddeld steeds ouder, omdat jongeren geen heil zagen in deze industrie en er in de meubelindustrie beter betaald werd: van de mannelijke werknemers was in 1950 34% ouder dan 50 jaar (ETI, 1955). Daarbij kwam dat voorheen de jongeren na de lagere school direct naar de fabriek gingen, waar ze verder werden opgeleid, terwijl ze later na de lagere school naar de ambachtsschool gingen, waar het sigarenmakersvak niet werd onderwezen. En dan was er de strenge wetgeving die opkwam en de sigarenindustrie in een slechte positie bracht.

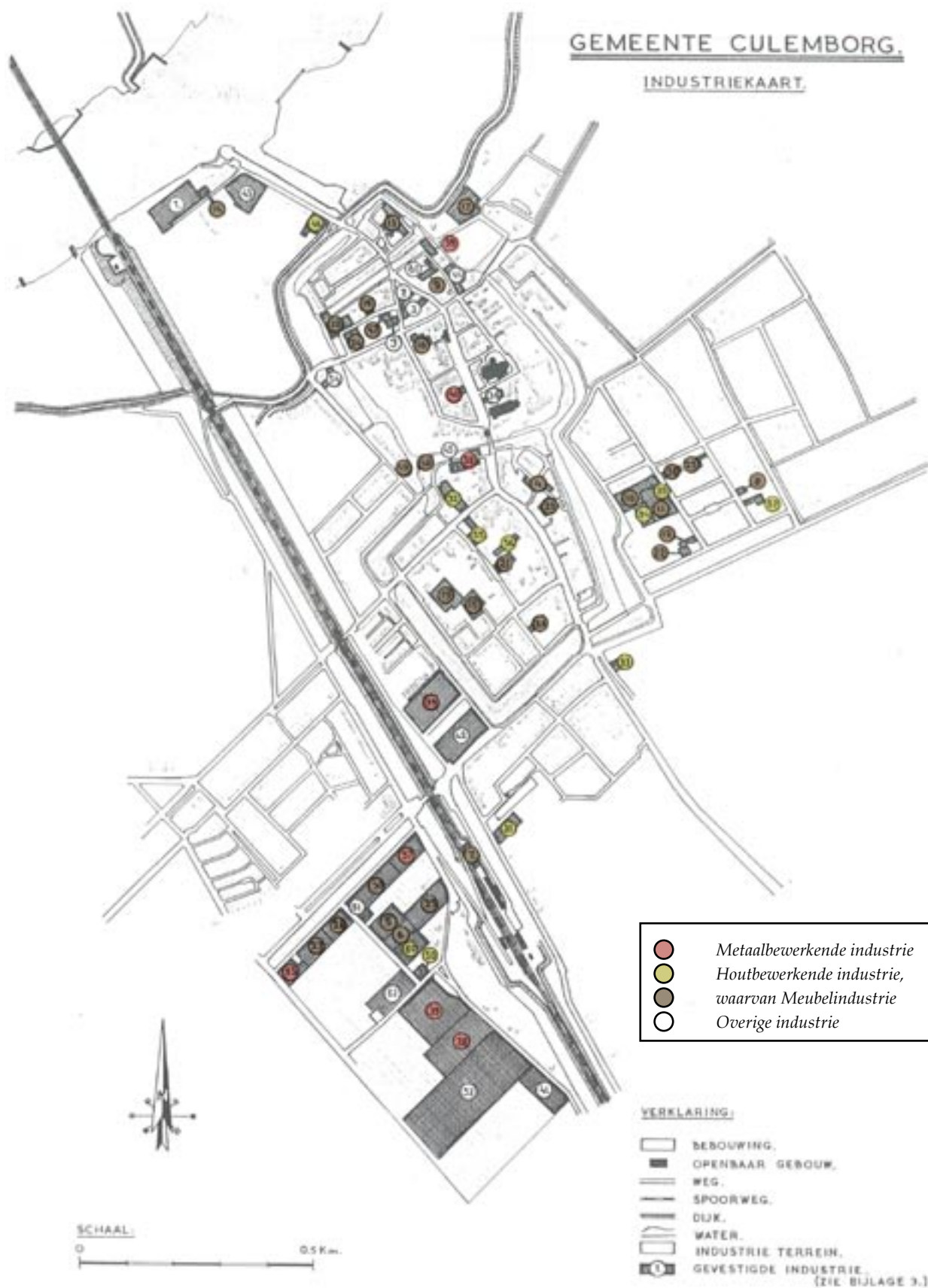
De sigarenfabriek van de N.V. Dresselhuys en Nieuwenhuizen werd niet veel jaren later opgeheven en in 1953 overgenomen door een bedrijf uit Den Bosch. Naast enkele kleine bedrijven bleef De Nederlandse Sigarenfabriek 'Dejaco' het langst produceren.¹⁾

1) Voor meer informatie over de sigarennijverheid (de ondernemers, arbeiders, productieproces, etc.) wordt u verwezen naar het boek 'De sigarennijverheid in Culemborg' door Eillebrecht, Grimbergen en Schipper.

Uit het lijstje van de grootste industrieën in 1946 en 1950 blijkt dat de sigaren- en meubelindustrie sterk domineerden. Ook uit de bedrijvenlijst en -kaart van het ETI uit 1955 (zie volgende bladzijden) wordt duidelijk dat de meubelbranche de meeste bedrijven en werknemers huisvest. In 1930 werkte 14,6% van de Culemborgse beroepsbevolking in de houtindustrie, 27,8% in de voedings- en genotsmiddelenindustrie en 13,7% in de landbouw. In 1947 veranderde dit in respectievelijk 16,7%, 14,5% en 12,9% (zie tabel 4.8).

Tussen 1930 en 1950 nam het aantal bedrijven met 9% toe, terwijl het aantal werknemers met 33% toenam. Dit percentage werknemers is laag, vergeleken met het gemiddelde in Nederland (63%). Eén van de oorzaken was dat de bedrijven in Utrecht hogere lonen begonnen aan te bieden. Het aantal werknemers per bedrijf steeg in deze periode, zo valt op te maken uit de percentages. Toch waren er ook nog vele kleine bedrijfjes: in de meubel- en sigarenindustrie had respectievelijk 85% en 90% van de bedrijven minder dan 50 werknemers. De kleine bedrijfjes ontstonden vaak uit huisnijverheid; een zelfstandige werkman of -vrouw die thuis een bedrijfje opzet en dit uitbreidde wanneer het goed verliep (ETI 1950).

Het aandeel van de metaalindustrie nam tussen de jaren '30 en '50 sterk toe. Dit is hoofdzakelijk toe te schrijven aan de komst van de N.V. Gispen, welke in Culemborg stalen meubelen ging fabriceren. Daar werkten in 1954 308 mensen. De confectie- en textiel(reiniging)industrie

Bijlage 3.Lijst van Industrieën aangegeven op de Industriekaart (kaart 3).

1	Verpoorte-Swarttouw, Vlamovensteenfabr. Culemborg N.V.	Steenovenlaan 3
2	Drukkerij en Uitgeverij Pa. Verschoor en Zn.	Tollenstraat 24
3	Verffabriek N.V. Handelsvennootschap v/h A. Schouten	Tollenstraat 14
4	Meubelfabriek "De Adelaar"	St.Janskerkhof 21
5	" " "De Botuw"	Houtweg 6
6	" " N.V. L. van Kesteren	Houtweg 8
7	Meubelindustrie "Gelderland" N.V.	Stationsweg 7
8	Meubelfabriek Pa. Gebr. v. Bourden	Dahliastraat 68
9	" " "t Centrum"	Lange Meent 14
10	N.V. Culemborgse Stoelenfabriek	Oostersingel 35
11	Meubelfabriek v. Dan	Tulpstraat 51
12	" " fa. H.J. Grinberg	Tulpstraat 73
13	" " N.V. van Gaasbeek en van Tiel	Achter de Vismarkt 15
14	" " Pa. Klumper en v.d. Ham	Steenovenlaan 5
15	Van der Linden's Meubelindustrie	Korte Nieuwstr. 5 en 12
16	Meubelfabriek G.J. van Os	Kattenstraat 16 b
17	N.V. Luxe Stoormeubelfabriek Palumbus	Beusichemsedijk 3
18	Meubelfabriek "Slavonia"	Korte Meent 19
19	" " "De Tors" A. Collé	Wester Wal 5a
20	N.V. Electriche Meubelfabriek Gebr. v.d. Stroom	Korte Meent 33
21	Meubelfabriek fa. Gebr. Valk	Kloosterstraat 48
22	" " fa. O. van Veen	Floralisweg 30
23	" " fa. Gebr. E. en J. van Veen	Zandstraat 32
24	" " Ned. D.H. Kramer-Preker	Coilberdingenstr. 32
25	" " Pa. C. van Zon	Dahliastraat 55-57
26	" " Pa. Gebr. v. Gasteren	Lepelstraat 8-10
27	" " Pa. Gebr. van IJzendoorn	A.v. Diemenstraat 6
28	" " "De Tijd"	A.v. Diemenstraat 4
29	" " "De Planeet"	Otto v. Reesweg 9-11
30	" " "Coja"	A.v. Diemenstraat 2
31	Houtwarenfabriek H.J. van Heusden	Parallelweg-Oost 12
32	Sigarenkisten en Triploxfabriek N.V. Imprimatur	Prijssestraat 13
33	Houtzagerij Pa. A.S. Verwoerd	Rijkstraatsweg 4
34	Speelgoedfabriek "Thedo"	Oostersingel 36
35	Kwastenfabriek van Dam	Tulpstraat 49
36	Confectiefabriek L. Wilt Jr.	Gr. Kerkstraat 5
37	Carrosseriefabriek Pa. Cuccurva	Parallelweg-West 5a
38	Metaalwarenfabriek en Electrotechn. Ind. Pa. W.v. Doorn & Zonen	Buiten Molenstr. 1a
39	"Gispen's" Fabriek voor Metaalbewerking N.V.	Stationssingel 25
40	Medaillefabriek fa. Stel	Markt 37
41	N.V. Textiel Unie Spencer-Hoy	Parallelweg-West
42	Gastfabriek N.V. v/h de Liefde	Stationsweg 1
43	Ned. Sigarenfabriek "De Jace"	Steenovenlaan 2
44	N.V. Hosterdfabriek W.A. Speer Jr.	Lange Meent 1
45	Handelsvennootschap De Buy	Buiten Molenstr. 8
46	Kistenfabriek L. Sillevius en Zn.	Veerweg 2
47	Meubelfabriek Pa. v. Hasson en v.d. Valk	Korte Meent 2
48	Meubelfabriek Pa. Jansen	Buiten Molenstr.
49	Meubelfabriek Pa. Wolvenbuttel	Westersingel
50	Houtbewerkingsfabriek Pa. J. Hoolmans en Zn.	Houtweg 10
51	Beeldhouwerij M.A. Ausorus	A.v. Diemenstr.
52	Rubberfabriek "Latex"	Parallelweg-West
53	Machinefabriek L.C. v.d. Sluis	A.v. Diemenstr.
54	Zoegrasindustrie en Springverenfabr. Pa. J.B. Wijnants & Co.	Coilberdingenstr. 32
55	Klompfabriek G.v.d. Houvel	Prijssestraat 36
56	Klompfabriek Gebr. v.d. Ham	Zandstraat 19
57	Klompfabriek van Zuilekom	Dahliastraat 72
58	Meubelfabriek Gebr. Vink	Tulpstraat 60
59	N.V. Ned. Sintoostellenfabriek	Lange Meent 11
60	Houtwarenfabriek Pa. van Roon	Houtweg
61	Straalapparatenfabriek N.V. Slaps	Lange Meent
62	Boekbinderij Pa. v.d. Wijngaard	Parallelweg-West

Afbeelding 8:
Bedrijpenkaart
en -lijst in 1950
(Uit: ETI-
rapport 1952
- niet-agrari-
sche bestaans-
bronnen)

werd vooral bevolkt door vrouwelijke werknemers, en had in totaal in 1950 24 vestigingen met 143 vrouwen en 63 mannen in dienst.

Andere industrieën rond 1950 (zie ook afbeelding 8):

- Houtindustrie:
 - 1 houtzagerij (17 pers.)
 - 9 klompenmakerijen (32 pers.)
 - 2 speelgoedfabrieken (26 pers.)
 - 4 houtwarenfabrieken (41 pers.)
 - 3 borstelmakerijen (28 pers.)
- Steenfabriek (57 pers.)
- Confectieindustrie (154 pers.)
- Textielindustrie (140 pers.)
- Electro-technische industrie (40 pers.)
- Carrosseriefabriek (19 pers.)
- Machinefabriek (8 pers.)
- Medaillefabriek (12 pers.)
- Verffabriek (30 pers.)
- Mosterdfabriek (38 pers.)

Het ETI verdeelde de verschillende ambachten in 4 groepen:

- basisambachten, voor de dagelijkse behoeften (bv. bakker);
 - grote-stadsambachten, voor de onmiddellijke behoeften, speciaal voor de meer stedelijke bevolking (bv. banketbakker);
 - centrale ambachten, voor de meer gespecialiseerde producten, gecentreerd voor o.a. de plattelandsbevolking (bv. opticien);
 - stuwende ambachten, voor een meer industrieel product, als overgang naar de industrie (bv. borstelmaker).
- In 1947 werden in Culemborg 186 ambachten onderkend. Daarvan waren 137 basisambachten, 8 grote-stadsambachten, 13 centrale ambachten, 22 stuwende ambachten en 6 niet ingedeelde ambachten (ETI 1952).

Foto's van Van Dam's Kwastenfabriek, één van de overgebleven fabrieken in de Bloemenwijk (Tulpstraat).

Tabel 4.6 De ambachten naar bedrijfsgroepen en de daarin werkzame personen in Culemborg in 1947. Uit: *De niet-agrarische bestaansbronnen in de West-Betuwe*, door het Economisch Technologisch Instituut voor Gelderland, Arnhem, 1952.

Ambacht	Aantal bedrijven	Aantal werknemers
Metaalverwerking	51	104
Voedselvoorziening	40	89
Lederverwerking	20	26
Houtverwerking	42	117
Bouw	10	33
Verzorging- en reiniging	13	26
Textielverwerking	9	44
Grafisch	1	?
Totaal	186	439

Foto van een oude meubelfabriek in de Bloemenwijk (Floraliaaweg)

De winkeliers verloren een gedeelte van hun omzet door de nieuwe, snelle treinverbinding met Utrecht en andere steden als Den Bosch, Arnhem en Amsterdam. Daar waren vaak een bredere keuze, lagere prijzen door meer concurrentie en vaak meer vakkennis, waardoor deze grotere steden steeds meer mensen aantrokken en de klanten veeleisender werden ten opzichte van de winkelier in de eigen stad. Ook de verouderde omstandigheden van sommige winkels in de binnenstad boden geen optimale economische situatie. Het ETI verwachtte dan ook dat een aantal winkeliers naar de nieuwe wijken zouden trekken, zoals bijvoorbeeld in 'Achter het spoor'. De weekmarkt liep nog wel goed, en de plaatselijke middenstanders hadden daar geen verlies door, maar profiteerden juist van de weekmarkt. Het ETI rekende aan de hand van de resultaten van het Economisch Instituut voor de Middenstand uit hoeveel vestigingen voldoende zouden zijn voor een stad met ruim 11.000 inwoners, zoals Culemborg in deze tijd had (zie tabel 4.7). Hieruit bleek dat deze getallen niet altijd in elkaars overeen kwamen. Maar dit diende volgens het ETI met voorzichtigheid te worden gehanteerd, aangezien het aantal winkels historisch gegroeid was.

Tabel 4.7 Het berekend (wenselijk) aantal en het in werkelijkheid aanwezige aantal winkels in Culemborg in 1950 en het aantal winkels rond 1960. Uit: ETI – Welvaartsbronnen en ontwikkelingsmogelijkheden, blz. 46, 1955; Rapport Stedebouwkundige studiegroep Culemborg, 1960.

	Aanwezig in 1950	Wenselijk in een stad als C'borg (1950)	Aanwezig rond 1960
Kruideniers	33	14	19
Groenten	11	7	8
Zuivel	6	5	1
Slagerijen	15	5	11
Bakkerijen	15	5	9
Banketbakkerijen	5	2	?
Vis	1	1	?
Tabak	14	5	10
Drogisterij	3	3	4
Gedestilleerd	5	1	5
Textiel	20	5	?
Schoenen / lederwaar	9	3	12
Meubels	4	3	5
Dames- en herenmode	2	1	?
Boeken/Kantoorartikelen	3	3	5
Rijwielen (+ radio & electra)	8	3	11
Bloemen	4	1	3
Kappers	?	?	11
Manufacturen	?	?	18
Diversen	?	?	41
Totaal	158	67	173

Bedrijfsklassen	Werknemers 1930		Werknemers 1947	
	mannelijk	vrouwelijk	mannelijk	vrouwelijk
Steen- en glasindustrie	32	-	71	-
Grafische nijverheid	23	6	32	7
Bouwnijverheid	159	1	191	1
Chemische nijverheid	11	6	16	9
Bewerking van hout	514	26	711	22
Confectie industrie en reiniging	60	124	61	162
Kunstnijverheid	4	-	1	-
Leder- en rubberindustrie	33	-	26	1
Metaalindustrie	184	3	406	15
Papierindustrie	4	-	1	-
Textielindustrie	-	1	11	5
Gas-, electriciteit- en waterleidingsindustrie	23	-	30	-
Voedings- en genotmiddelenbedrijven	953	66	598	36
<u>Totaal industrie</u>	<u>2000</u>	<u>233</u>	<u>2155</u>	<u>258</u>
Zand- en grinddelverijen	-	-	-	-
Landbouw	496	8	436	115
Visserij en jacht	1	-	3	-
Handel	239	58	323	179
Verkeer	147	16	170	43
Crediet- en bankwezen	16	-	14	7
Verzekeringsbedrijven	2	-	17	6
<u>Totaal</u>	<u>404</u>	<u>74</u>	<u>524</u>	<u>235</u>
Overheidsdiensten en vrije beroepen	64	35	162	106
Onderwijs	55	104	32	94
Eredienst	11	4	28	-
Huishoudelijke taken	6	180	6	183
<u>Losse arbeiders</u>	<u>29</u>	<u>-</u>	<u>34</u>	<u>2</u>
Totale beroepsbevolking	3066	638	3380	993
Totale bevolking	4819	4558	5149	5281

Tabel 4.8 De beroepsstructuren van 1930 en 1947 in Culemborg. Uit: ETI – De Niet-agrarische Bestaansbronnen (West-Betuwe); Arnhem, 1952.

Tabel 4.9 Oppervlakte bouw-land, grasland en tuingrond in procenten van het totale oppervlak cultuurgrond in Culemborg. Uit: ETI – De agrarische productie en het grondbezit in de West-Be-tuwe; Arnhem, 1952.

Grondgebruik	Oppervlakte cultuurgrond in 1896 (in ha)	Oppervlakte cultuurgrond in 1915 (in ha)
Fruit voor de handel	87	102
Als percentage van tot. opp. cultuurgrond	3	4
Grondgebruik	Oppervlakte cultuurgrond in 1825 (in ha)	Oppervlakte cultuurgrond in 1930 (in ha)
Bouwland	512	367
Grasland + uiterwaarden	1718	1816
Tuingrond + boomgaarden	118	125
Totaal	2348	2308

Tabel 4.10 Het aantal landbou-wers, eigenaars en pachters en hun grondgebruik naar grootteklas-sen in ha in 1921 en 1948 in de Rijn-Lekgemeenten (Culemborg, Beusichem, Maurik). Uit: ETI – De agrarische productie en het grondbezit in de West-Be-tuwe; Arnhem, 1952.

Grootte-klassen	Eigendom	Aantal in 1921	Aantal in 1948	Eigendom in 1921	Eigendom in 1948
2-4	Eigen	29	35	90	339
	Pacht	103	129	112	433
5-9	Eigen	26	20	221	137
	Pacht	118	139	806	1012
10-19	Eigen	21	26	342	386
	Pacht	60	97	805	1341
20-49	Eigen	17	13	683	363
	Pacht	15	43	611	1303
50+	Eigen	8	1	225	65
	Pacht	10	3	472	173
Totaal	Eigen	101	95	1561	1064
	Pacht	306	411	3033	4262

Tabel 4.11 Verbouwde akkerbouw-producten in 1910, 1921, 1930, 1939 en 1947 in de Rijn-Lekge-meenten (Culemborg, Beusichem, Maurik). Uit: ETI – De agrarische productie en het grondbezit in de West-Be-tuwe; Arnhem, 1952.

	Oppervlak 1910	Oppervlak 1921	Oppervlak 1930	Oppervlak 1939	Oppervlak 1947
<u>Granen</u>					
Tarwe	286	276	296	236	169
Rogge	156	137	130	46	65
Gerst	2	45	54	234	204
Haver	301	314	312	304	283
Totaal granen	745	772	792	820	721
<u>Peulvruchten</u>					
Bonen	128	109	109	25	9
Erwten	96	144	262	217	97
Stambonen	2	5	-	-	-
<u>Knol-, bol- en wortelgewassen</u>					
Consumptieaardappelen	766	550	375	209	220
Suikerbieten	325	231	131	59	22
Mangelwortelen en voederbieten	74	178	215	227	291
Anders	-	-	7	3	1
Totaal	1165	959	728	498	534
<u>Groenvoedergewassen</u>					
Klaver	135	94	93	19	71
Luzerne	1	-	-	-	4
Kunstweide	-	-	-	33	255

4.3 LANDBOUW: VAN AKKER NAAR GRASLAND

Zoals uit het vorige hoofdstuk bleek, vonden er structurele veranderingen binnen de landbouw plaats aan het eind van de 19de eeuw. Dit zette zich aan het begin van de 20ste eeuw voort. In het begin van de 20ste eeuw was het aandeel van de landbouw in de beroepsbevolking in Culemborg zo'n 14%.

Er had echter een verschuiving plaatsgevonden van het gebruik van bouwland naar het gebruik van grasland en tuingrond. Dit is in tabel 4.9 voor de West-Betuwe weergegeven.

Tabel 4.10 geeft het aantal landbouwers, eigenaars en pachters en hun grondgebruik naar grootteklassen in hectares in 1921 en 1948 weer. Daaruit blijkt dat de bedrijven met 2-9 hectare domineerden: het kleinbedrijf overheerste in deze regio. Tabel 4.11 geeft aan dat de arealen bonen, suikerbieten en aardappelen sterk daalden. De voederbieten werden daarentegen meer geteeld voor de voeding van het vee. Bij een slecht vruchtwisseling-systeem, bestond echter het gevaar dat in deze gewassen gauw ziektes en aaltjes kwamen. Tabel 4.12 geeft het oppervlakte grond per fruitachtig gewas weer: de appelteelt domineerde.

	Aantal hectare
Aardbeien	0,03
Andere warmoezerij gewassen	1,31
Vroege aardappelen (met en zonder na-cultuur)	2,13
Frambozen	-
Zwarte bessen	-
Rode bessen	0,12
Boomgaard met onderteelt verhuurd	34,3
Boomgaard zonder onderteelt	239,0
Onderteelt akkerbouw	22,2
Beweide grasonderteelt	10,4
Onbeweide grasonderteelt	-
Onderteelt groente	-
Onderteelt klein fruit	-
Onderteelt andere gewassen	-
Totaal	305,8
Appels	178,1
Peren	91,8
Pruimen	14,6
Kersen	21,3
Andere pit- en steenvruchten	-

Tabel 4.12 Enkele geteelde gewassen in de gemeente Culemborg in 1950.

Uit: ETI – De agrarische productie en het grondbezit in de West-Betuwe; Arnhem, 1952.

Tabel 4.13 geeft het aantal huisdieren weer over meerdere jaren. De runderen werden eerst nog voor de vetweide-rij gebruikt, maar later, door een goede voorlichting en promotie, werd het rund ook voor de zuivelproductie gebruikt. Tussen 1910 en 1939 verdubbelde het aantal melk- en kalfkoeien.

De paarden waren voornamelijk op handelsbasis aanwezig op een bedrijf. En vaak werd het paard gefokt door grotere boeren, die kapitaalkrachtiger waren.

Het aantal varkens groeide in eerste instantie, maar met de Duitse bezetting in 1940 kwam er een voedseltekort voor het vee.

Het schapenaantal verkleinde, onder meer doordat de noodzaak van schapenmest afnam. Bij het houden van kippen was de verkoop van de eieren nog redelijk lonend.

Tabel 4.13 Huisdieren in 1910, 1921, 1939 en 1948 in de Rijn-Lekgemeenten (Culemborg, Beusichem en Maurik). Uit: ETI – De agrarische productie en het grondbezit in de West-Betuwe; Arnhem, 1952.

	Runderen	Paarden	Varkens	Hoenders
1910	5952	1545	5148	43276
1921	6379	1624	7434	37847
1939	7841	1202	5867	84197
1948	7478	1232	2822	38152

4.4 PLUS: CULEMBORG IN DE REGIO

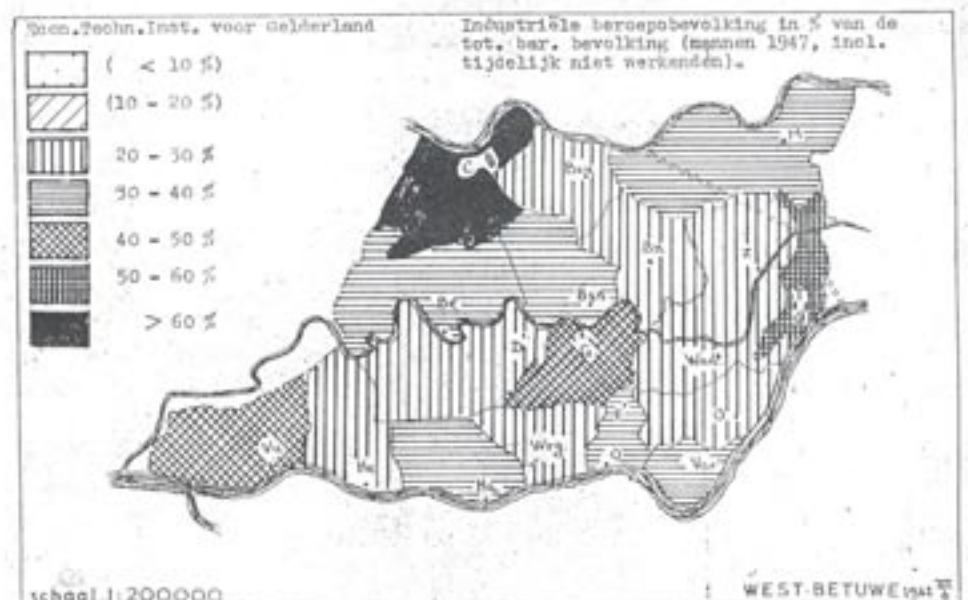
Culemborg ligt centraal in Nederland: 25 km van Utrecht, 60 km van Amsterdam, 60 km van Arnhem en 65 km van Rotterdam. Het had en heeft daarmee een goede positie ten opzichte van de Randstad, Arnhem-Nijmegen en de Brabantse steden. Culemborg werd geleidelijk een forenzenstad en Tiel kreeg veel regionale voorzieningen (zoals ziekenhuis, schouwburg, streekarchief, etc.).

In het begin van de 20ste eeuw (en daarvoor) had Culemborg nog een centrale plaats in de regio. Zo bestond er een tramlijntje van Culemborg via Buren naar Tiel. Dit werd echter geen succes, maar geeft wel het belang aan van verbindingen met de regio. Er was nog niet zoveel interregionale infrastructuur en alleen de spoorlijn ging met een brug over het water. Culemborg en Tiel stonden op gelijk niveau binnen de regio West-Betuwe. Leerlingen en arbeiders uit de omringende dorpen kwamen naar deze centra. In Culemborg gingen in 1949 106 leerlingen naar de ambachtsschool: 2 uit Beesd, 9 uit Beusichem, 1 uit Buren, 62 uit Culemborg, 1 uit Deil, 4 uit Geldermalsen, 3 uit Kesteren, 7 uit de provincie Utrecht en 17 uit de provincie Zuid-Holland. Ter vergelijking: in Tiel zaten 165 leerlingen op de ambachtsschool.

Tiel groeide later uit tot het centrum van de regio, ondermeer doordat Tiel meer metaalindustrie kende, en deze industrie later meer opleverde dan de meubelindustrie.

In 1947 sprak men ook al van een grote forenzenstroom, o.a. door de woningnood: 243 mannen en 9 vrouwen kwamen Culemborg in en 200 mannen en 39 vrouwen gingen Culemborg uit. Dit beeld tekende zich in de eeuwen daarvoor ook al af. De weekmarkten zijn ook van groot belang geweest voor de regio. Bijna ieder dorp kende een periodieke markt, zoals de jaarlijkse paardenmarkt in Beusichem en de weekmarkten in Buren en Culemborg.

Afbeelding 9: Beroepsbevolking West-Betuwe 1950 (Uit: ETI-rapport 1950 – Welvaartsrapport, hoofdstukken 1 & 2)

Hoofdstuk 5

De tweede helft van de 20^e eeuw

Het profiel van Culemborg in 2007

ER VINDT EEN GROTE GROEI VAN STAD EN BEDRIJFVIGHEID IN DEZE PERIODE PLAATS. DE WIJKEN TERWIJDE, VOORKOOP, DE HOND EN ACHTER DE POORT WORDEN IN DE JAREN '60/'70 GEBOUWD. DE OUDE STAD DAARENTEGEN NEEMT IN AANTAL INWONERS AF DOOR EEN GROOTSCHALIGE SANERING. DOOR DE POSITIE AAN DE RAND VAN DE RANDSTAD WORDT CULEMBORG EEN LOGISTIEK CENTRUM VOOR BEDRIJVEN EN EEN WOONPLAATS VOOR VELE FORENZEN. IN HET BUITENGEBIED VINDT EEN RUILVERKAVELING PLAATS EN NEEMT HET AANTAL AGRARISCHE ONDERNEMERS AF.

5.1 SANERING EN DIENSTVERLENING

In 1960 werd een rapport uitgebracht door de Stedebouwkundige Studiegroep Culemborg. Deze kwam met de volgende conclusies en adviezen:

- Sanering van de oude binnenstad is noodzakelijk. Zowel de woningen als de bedrijfspanden zijn verouderd.
- De stadshygiëne is onvoldoende.
- De bedrijven moeten vanuit de binnenstad naar het industrieterrein worden verplaatst.
- Er zijn geen noemenswaardige verkeersproblemen, behalve bij de Binnenpoort. Daarom dient doorgaand verkeer uit de Binnenstad te worden geweerd.
- Er is geen parkeerprobleem
- Het forensisme en de migratie zijn negatief, zodat voor voldoende werkgelegenheid gezorgd moet worden.
- Technisch onderwijs moet gestimuleerd worden.
- Er zijn voldoende mogelijkheden tot recreatie, al worden deze nu niet erg gedifferentieerd gebruikt.
- Er is geen stijgende bevolkingslijn. De prognose van 15.600 inwoners in 1980 is een maximum.
- Een goed industrieterrein is noodzakelijk.

De consequenties van dit advies zijn in het beleid en de uitvoering van nadien terug te vinden.

In 1973 ging men weer van een heel ander beeld van de bevolkingsgrootte uit: namelijk 37.000 inwoners in 2000.

In 1989 voorspelde men minder hoge inwonersaantallen, namelijk 28.000 inwoners in 2010. Het inwonersaantal ligt uiteindelijk in 1998 op 24.390 en in 2007 op 26.613.

De grote bouw golf vond in de jaren '60 en '70 plaats: Terweijde, de Hond, Voorkoop en Achter de Poort (afbeelding 10). Daarnaast vond in de oude wijken nog veel renovatie of revitalisering plaats. Met deze sterke veranderingen werd de roep om een bescherm stadsgezicht, een verkeersstructuurplan en natuurbescherming steeds groter.

Allerlei voorzieningen werden vernieuwd, zoals de gasleidingen en de riolering (1965). Dat bleek hard nodig, want in 1963 waren gasleidingen gaan lekken, waardoor twee doden vielen.

In 1956 werd tegen de Bloemenbuurt het Lalaingkwartier gebouwd. Een ruime strook werd daarbij voor publieke voorzieningen bestemd. Vanaf 1946 stond in deze strook al een technische school, welke in 1971 met de Van Hoytemaschool tot de Da Vinci School (LTS) fuseerde. Daarbij kwamen in het kwartier de Openbare Rijk van Gaasbeekschool (Mavo), het Beatrix ziekenhuis en het bejaardenhuis Elisabethhof. In de jaren '70 zijn er door de verzuiling nog twee ziekenhuizen: het protestantse Beatrix en het katholieke Barbara ziekenhuis. Het Beatrix ziekenhuis was evenwel meer gespecialiseerd in de ziekenverzorging en het Barbara ziekenhuis meer in de chirurgie. Doordat er

in deze situatie een overcapaciteit was, werd in 1977 het Beatrix verpleegtehuis en stopte het Barbara eind jaren '70 om in de jaren '90 te worden omgebouwd tot appartementencomplex.

In 1962 werd 150 hectare van de gemeente Beusichem bij de gemeente Culemborg gevoegd, omdat in Culemborg een hoge woningnood aanwezig was en bouwlocaties nodig waren. Hierop werd in 1964 Terweijde gebouwd, met 571 woningen van het principe 'Kinsam' (industriële woningen, waarbij de woning uit grote (geprefabriceerde) delen werd opgebouwd). In 1971/72 kwamen aan de zuidkant van de wijk vier grote flats te staan. Daarachter, tussen de flats en de latere provinciale weg, werden sportvelden aangelegd. Aan de westkant kwamen de (middelbare) scholengemeenschap Koningin Wilhelmina College en het zalencentrum Open Hof te liggen, en aan de oostkant werd ruimte gemaakt voor drie scholen, twee clubhuizen en een sporthal. De gastarbeiders uit Turkije en Marokko, die in de jaren '60 naar Nederland kwamen, kregen in Culemborg in eerste instantie een woonlocatie toegewezen op het industrieterrein. Later kwamen ze voornamelijk in de wijk Terweijde te wonen, evenals de rond 1965 gevluchte Molukkers.

De wijken De Hond en Voorkoop volgden in de jaren '70, en waren in tegenstelling tot de wijk Terweijde niet volgens het moderne idee met rechte wegen ontworpen, maar met bochtige wegen en woonerven. In De Hond werden enkele historische elementen behouden, zoals meidoornhagen en boomgaardjes.

De gemeentebesturen van de jaren '60 begonnen met de sloop van een aantal oude woningen en panden. In 1975 kwamen er nieuwe woningen in de Nieuwstad en het Havenkwartier. Iets later werden de Triowijk, het Keestrakwartier (Hamkavoet), de Veerweg en de Bloemenwijk onder handen genomen. De Boerenstraat, Jeruzalem en Binnen de Wallen kregen in 1982 nieuwe woningen. Op de Korte Meent en de Binnen Molenaarstraat werden bejaardenwoningen gebouwd, evenals op de hoeken van de Markt-Everwijnstraat en Herenstraat-'t Hof.

Afbeelding 10: Plattegrond wijken en bouwjaar, plattegrond huidige Culemborg
(Uit: gemeentegids Culemborg 1998)

Foto van de Driestad, een bejaardenflat, welke in 1972 op Voorkoop werd gebouwd.

Jongeren konden een plek vinden op het Mariakroon aan de Ridderstraat en op het Voorkoop aan de Heiman-slaan. Door het sloopbeleid van de gemeente kwam aan het eind van de jaren '70 een beweging tot stand welke poogde historische gedeelten van de stad te behouden. Pas vanaf 1978 nam de gemeente officieel delen in bescherming als stadsgezicht ²⁾.

Bij de stadsvernieuwing werd niet alleen gekeken naar de woningen, maar ook naar het verkeer in de binnenstad, dat door een toenemende drukte een probleem ging vormen. In 1968 werd een doorbraak gemaakt naar de oude stad via 't Jach en 't Hof, zodat niet al het verkeer meer onder de Binnenpoort door moest. Dit was mogelijk na de sloop van de fabriek Imprimatur op 't Jach (zie afbeelding 8). In 1982 werd de Boerenstraat aangelegd om het verkeer om de Zandstraat te leiden (Blommers, 1999). De provinciale weg naar Kesteren (N320) werd in 1980 langs het industrieterrein doorgetrokken naar de Wethouder Schoutenweg en de A2. Hiermee werd weer een groot gedeelte van het verkeer omgeleid. Het verkeersbeleid van de jaren '90 ging verder tot de aanleg van rotondes, paaltjes en drempels om het verkeer te sturen. De Markt veranderde in deze jaren meerdere malen van gezicht, eerst door de aanleg van parkeerplaatsen en later door het verkeersluw maken. Het politiebureau zat in de jaren '70 nog naast het stadhuis en er waren nog enkele bedrijfjes op de markt. In 1981 moest hotel Veen van de Markt om brandtechnische redenen worden beëindigd. In 1986 kwamen daarvoor winkels en appartementen in de plaats. Een jaar later verhuisden de Aldi en de Albert Hein van de Markt naar de Boerenstraat. De binnenstad is sinds 1997 autovrij en heeft de functie van ontmoetingsplek, recreatie- en winkelzone gekregen.

In de jaren '70 namen de voorzieningen sterk toe. Hieronder volgt een opsomming van een aantal gebeurtenissen in deze jaren. Het Centraal Boekhuis vestigde zich op het industrieterrein en zorgde voor een aantal nieuwe banen. De bejaardenflat Driestad en de brandweerkazerne werden in 1972 gebouwd. In 1974 werden het nieuwe station en het postkantoor geopend. De houthandel Verwoerd verdween uit de noord-westhoek van Terweijde (waar later de uitbreiding van het KWC, een basisschool en een bejaardenhuis werden gebouwd.) Het Augustijner klooster werd overgenomen door de sociale academie De Nijenburg, doch dit brandde in 1976 volledig uit. In 1975 werd een gedeelte van de Triowijk gesloopt en op Voorkoop werd de Vrijstadhal (sporthallencomplex) gebouwd. Het zwembad 'De Meer' en het politiebureau werden in 1977 gebouwd. Het Luxortheater in de Herenstraat en de confectiefabriek Wüst in de Grote Kerkstraat vallen ten prooi aan de sloophamer (Blommers, 1999).

2) Voor meer informatie over het beschermde stadsgezicht wordt u verwezen naar het verslag van OD205 en Kwantes "Voorontwerp structuurplan beschermd stadsgezicht" uit 1979.

Onderwijs in 1972	Onderwijs in 1992
4 openbare kleuterscholen 4 Katholieke kleuterscholen 4 Christelijke kleuterscholen 3 openbare basisscholen 4 Katholieke basisscholen 5 Christelijke basisscholen 1 Christelijk buitengewoon onderwijs 2 openbaar voortgezet onderwijs 2 Katholiek voortgezet onderwijs 1 Christelijk voortgezet onderwijs 1 neutraal voortgezet onderwijs	5 openbare basisscholen 4 R-Katholieke basisscholen 4 Prot. Christelijke basisscholen 1 Prot. Christelijk buitengewoon onderwijs 2 openbaar voortgezet onderwijs 1 R-Katholiek voortgezet onderwijs 1 Prot. Christelijk voortgezet onderwijs 1 algemeen bijzonder onderwijs 1 hoger beroepsonderwijs

Het onderwijs veranderde niet zo veel: in de jaren '90 was de verzuiling nog steeds sterk aanwezig (zie tabel 5.1). Pas in de tweede helft van de jaren '90 gingen de verschillende instellingen voor bijzonder onderwijs meer samenwerken.

*Tabel 5.1 Onderwijsinstellingen in 1972 en 1992.
Uit: Gemeentegidsen Culemborg 1972 en 1992.*

Het gemeentebestuur werd in de jaren alleen maar verder uitgebreid. In 1992 waren er 3 wethouders en 4 raadsleden meer dan in 1972. Daarbij werden een aantal vaste commissies aangesteld voor advies en bijstand. In 1998 kende men de sectoren Middelen, Ruimte en Zorg als overheidsorganen die 26 jaar daarvoor nog niet waren toegekend.

De jaren '80 werden onder andere gekenmerkt door het opkomen van natuurbewegingen. In Culemborg werd de Natuur- en Vogelwacht een actieve vereniging. De gemeente bestemde verschillende gebieden als natuurontwikkelingsgebied. Zo kwamen in het veld langs de Straatweg de 'Regulieren' en later aan de zuidrand van Voorkoop het gebied 'De Zump'. De Regulieren zijn een gebied dat in 1973 buiten de ruilverkaveling werd gehouden ten behoeve van de natuur en het behoud van een stukje oude komgrond. In de jaren '90 pleitte de gemeente voor natuurlijk groenbeheer, zoals de inzet van schapen in plaats van de maaimachine.

Met nieuwe wijken in Goilberdingen veranderde ook de oostkant van de stad drastisch; met dijkjes, sloten, knotwilgen, fietspaden en grasveldjes heeft men geprobeerd een landelijke sfeer te behouden. De laatste natuurbreidingen vonden plaats in de uiterwaarden in het kader van 'Ruimte voor de Rivier' en 'Plan Ooievaar'.

Al met al zijn sommige delen van Culemborg amper in beeld veranderd. In het Culemborgse veld, dat in de 12de eeuw werd ontgonnen, is bijvoorbeeld weinig veranderd. Het kerkdorpje Paveien is er niet meer, maar de naam nog wel, net zoals de eendenkooien, grienden en boerderijen op woerden.

Foto van het Centraal Boekenhuis op het industrieterrein Pavijen. De kleurrijke schildering is van verre te zien. Een reeks van vrachtwagens van de firma D.J. Middelkoop en Zonen Culemborg BV staat op een vrije dag aan de Erasmusweg en is daarmee een goed voorbeeld van de logistieke centrumfunctie van Culemborg.

5.2 AAN DE RAND VAN DE RANDSTAD

Veel bedrijven werden in het kader van de stadsvernieuwing verplaatst of gesloten, zoals de meubelfabriek Van Gaasbeek en Van Tiel van achter de Vismarkt. Een deel van de bedrijven brand af, zoals Palumbus en de bedrijven aan de Korte Meent. De steenoven sluit haar deuren in de jaren '70. Op het industrieterrein vestigen ook veel groothandel- en distributiebedrijven, welke profiteren van de centrale ligging van de gemeente. In de jaren '90 neemt de bedrijvigheid niet zo sterk meer toe en bedrijven komen en gaan. In 1995 besluit men een nieuwe impuls te geven door revitalisering van het bestaande bedrijventerrein, renovatie van de wegen en uitbreiding van de 'Pavijen'. Belangrijke werkgevers op het industrieterrein zijn nog Gispén, het Centraal Boekenhuis en machinefabriek Rademaker.

In 1972 waren de volgende industrieën te tellen (zie nevenstaande bedrijvenlijst): 49 meubelfabrieken, 14 metaalbewerkingsbedrijven, 5 sigarenfabrieken, 7 houtbewerkingsbedrijven en 17 diverse fabrieken. Ook in 1998 stonden in de gemeentegids alle bedrijven van het industrieterrein 'Pavijen' vermeld (zie volgende pagina's). Hierin zijn nog zo'n 18 bedrijven te herkennen die geligeneerd zijn aan de meubelindustrie. Tegenwoordig zijn er echter meer meubelwinkels dan -fabrieken.

De (detail-)handel concentreerde zich enerzijds in het centrum, terwijl anderzijds supermarkten, doe-het-zelfwinkels en groothandel zich over de stad verspreidde. Het Chopinplein kreeg een aparte centrumfunctie binnen de wijk Terweijde. Het aantal winkels is wel minder geworden: van 183 in 1950 tot 155 in 1979 (OD205-Kwantes). Dit is voornamelijk te verklaren uit het feit dat men vaker naar Utrecht of andere grotere steden gaat, de verzuiling is afgenomen, een aantal zelfstandige winkels niet rendabel meer bleken en de opkomst van supermarkten heeft plaatsgevonden.

Culemborg bleef wel samen met Tiel een centrumfunctie houden binnen de streek. Veel inwoners van buurgemeenten vinden werk, scholing en voorzieningen in de gemeente. Toch is Culemborg van een nijverheidsstad een woonstad geworden. Meer dan 60% is forens en veelal hoger opgeleid. Wat betreft inkomen ligt 17,7% in de schaal lager dan 26.770,- besteedbaar jaarinkomen (eerste 20% van alle Nederlandse gezinnen) en 23,6% in de schaal hoger dan 68.630,- besteedbaar inkomen (vijfde 20% van alle Nederlandse gezinnen) (CBS).

ALFABETISCHE LIJST VAN IN CULEMBORG
GEVESTIGDE INDUSTRIËLE BEDRIJVEN

Adelaar, de, meubelfabriek, St. Janskerkhof 4, tel. 2628
 Aussema, M. A., meubelfabr., Houtweg 2, tel. 2829
 Bakker, J. P., constructiebedr., St. Janskerkhof 26, tel. 2006
 Batouwe, verffabriek, Achterstraat 9, tel. 2746
 Betuwe, meubelfabriek de, Houtweg 3, tel. 2319
 Beurden, Gebr. van, meubelfabr., Dahliastraat 68, tel. 2386
 Buy, du, sportar.fabr., Buitensmolenstraat 8, tel. 2714
 Coja N.V., meubelfabriek, A. v. Diemenstraat 2, tel. 2543
 Collé, Fa. A., meubelfabriek, „De Toer“, Westerwal 5a, tel. 2364
 Confectiebedr. N.V. fabr. van herenkleiding L. Wüst, Gr. Kerkstraat 5, tel. 2588
 C.S.F. N.V., meubelfabr., Rijkstraatsweg 41, tel. 2380
 Cucarwa, Fa. Culemb. carros. en wagenfabr., Parallelweg West 1, tel. 2621
 C.W.C., Parallelweg West 13, tel. 2109
 Dam's kweekfabr. van, Tulppstraat 49, tel. 2343
 Dam's meubelfabr., van, Tulppstraat 51, tel. 2418
 Dejacq, Graaf Egbert sigarenfabr. N.V., Steenovenslaan 2, tel. 2541
 Doorn & Zn. N.V., W. v. Metaalw.fabr., Parallelweg West 25, tel. 2347
 Drenth's Meubelen N.V., v. Zuiderwal 25, tel. 2817
 Driesen Jr., A. A., meubelind. Mobilis, Lange Havendijk 30, tel. 2754
 Dubbeldam, L. C., fabr. stalen meubelrompen, St. Janskerkstraat 6, tel. 2386
 Dubbeldam, M., meubelfabr., A. v. Lalainglaan 49, tel. 2904
 Dubbeldam & Zn., M., stoff.-autobekl., Molenwal 8a, tel. 2137
 Gaasbeek & v. Tiel N.V., v. meubelind., Achter de Vismarkt 15, tel. 2441
 Gasteren, Gebr. v., Meubelfabr., Lepelstraat 8, tel. 2320
 Gasteren, N. v., ijsfabr., Vaartstraat 14, tel. 2045
 Gelderland N.V., meubelind., Stationsweg 7, tel. 2841
 Geirja, tabakfabr., Dahliastraat 30, tel. 2338
 Gispens's fabr. v. metaalbew. N.V., Stationsingel 25, tel. 2941
 Grimberg, H. J., meubelfabr., Weidsteeg 16, tel. 2826
 Grimberg & Zn., H. J., meubelfabr., Tulppstraat 73, tel. 2432
 Grimberg, S. H., meubelfabr., A. v. Lalainglaan 51, tel. 2160
 Hak, D. L., meubelind. De Lek, Steenovenslaan 40, tel. 3090
 Hasanl, stalen meubelen, Kattenstraat 18a, tel. 3125
 Heunden's houtwarenfabr. N.V., v., Parallelweg Oost 12, tel. 2438
 Heuvel, G. H. v. d., klompfabr., Prijssestraat 38, tel. 2861
 Hoelmans & Zn., Fa. J., artistieke houtbew., Houtweg, tel. 2638
 Houtbuigerij De Ster, Randweg 12, tel. 2345
 Hudding, M. v. d., meubelfabr., Lepelstraat 17, tel. 2057
 Hussen, W. F. v., meubelfabr., Lanxmeerstraat 7, tel. 2913
 Justus, v., Maurik sigarenfabr., Fa. Hey en Bleyenbergh, Korte Meent 10, tel. 2334
 Linden's meubelind., v. d. Korte Nieuwstraat 5, tel. 2632
 Marijnen, Koelind. N.V., Beesdseweg, tel. 2370
 M.B.Z., vlees- en conservenfabr., Zandstraat 4, tel. 2826
 Meubelen Mafaro, Jan van Riebeeckstraat 60, tel. 2874
 Meubelfabr. Avanti, Randweg 8, tel. 2924
 Meubelfabr. 't Centrum N.V., Beesdseweg 1, tel. 2723
 Meubelfabr. DEM, Houtweg 8, tel. 2602
 Meubelfabr. De Driesproeg, Korte Meent 12, tel. 2937
 Meubelfabr. De Duij, Helling 3, tel. 2243
 Meubelfabr. EM-ES, Dahliastraat 30, tel. 2338
 Meubelfabr. Marco, Lange Meent 26, tel. 2209
 Meubelfabr. Slavonia, Korte Meent 6, tel. 2474
 Meubelfabr. De Tuij, A. v. Diemenstraat 4, tel. 2668
 Meubelfabr. Gebr. Valk, Kloosterstraat 48, tel. 2550
 Meubelind. Culemborg N.V., Korte Meent 14, tel. 2491
 Meubelstoffeerderij De Centrale, Veerweg 11, tel. 2663
 Moeterfabr. Spoor, Lange Meent 1, tel. 2869
 Motorenfabr. Huis, Randweg 10, tel. 2071
 N.V. Sigarenkisten- en etikettenfabr. Imprimatur, Tulppstraat 67, tel. 2326
 Niesal, Fa. toeleveringsbedr. v. staal v. meubelind., Kattenstraat 18a, tel. 2234
 Norba, metaalw.fabr., Fa. Lange Meent 2, tel. 3177
 Os N.V., meubelfabr. G. J. v., Beesdseweg 5, tel. 2341
 Palumbus N.V., meubelfabr., Beussichemsdijk 3, tel. 2641
 Panter Sigarenfabr., Herenstraat 10, tel. 2561
 Planeeet, meubelfabr., Parallelweg West 9, tel. 2323
 Raes, L., meubelfabr., Beatrixstraat 24, tel. 2285
 Roon, houtind., G. v., Houtweg 8a, tel. 2001
 Rubberind. Latex N.V., Parallelweg West 27, tel. 2835
 Rubberind. Vastro N.V., Parallelweg West 27, tel. 2835
 Schoots & Ziehorst, Fa. meubelind., Prijssestraat 56a, tel. 2879
 Schuurman, J. M., metaalw.fabr., Oostersingel 7a, tel. 2424
 Slaps N.V., stralingsverwarmingsind., Houtweg 7, tel. 3044
 Sluis, stalen meubelen, A. v. Diemenstraat, tel. 2710
 Sluis, machinefabr., A. v. Diemenstraat 10, tel. 2710
 Spencer-Hey N.V., Textiel Unie, Parallelweg West 35, tel. 2141
 Stenfabriek Verpoorte-Swarttouw, Steenovenslaan 3, tel. 2377
 Stichting Centrale Werkplaats Culemborg, Parallelweg West 12, tel. 2100
 Stof, Fa. medaillofabr., Markt 37, tel. 2366
 Stroom N.V., meubelfabr. v. d., Korte Meent 33, tel. 2398
 Sujabo, sigarenfabr., Parallelweg Oost 8, tel. 2531
 Toekomst, meubelfabr. De, Zandstraat 43, tel. 2526
 Vedl, ijsfabr., Buitensmolenstraat 2, tel. 2791
 Veen, Fa. Gebr. v., meubelfabr., Zandstraat 38, tel. 2163
 Veen, Fa. Otto v., meubelfabr., Floraliaweg 30, tel. 2325
 Veldhuizen, H., meubelfabr., Steenovenslaan 1a, tel. 2168
 Verkerk, Chr. J., meubelfabr., Parallelweg West 9, tel. 2323
 Vink, Gebr., meubelfabr., Zandstraat 35a, tel. 2772
 Wolf & Jongman, Fa., Lucs-meubelen, Zandstraat 39, tel. 2218
 Wolffenbuttel & Zn., Fa. A., meubelfabr., Westersingel 90, tel. 2182
 Wüst N.V., fabr. v. herenkleiding, Grote Kerkstraat 5, tel. 2588
 Zon C.V., meubelfabr., Dahliastraat 55, tel. 2633
 Zuidkom, Gebr. v., N.V. Meubelind., Beesdseweg 3, tel. 2820

A. van Diemenstraat

- 1 Lunchroom The Octopus, tel. 531246
- 2 Trimesto B.V., tel. 516446
- 2a Crica Beheer BV, tel. 519200
- 2b V.O.F. Handelsonderneming Van Asperen, tel. 512255
- 3 King's Palace, tel. 530800
- 4 Bas van Zanten V.O.F., tel. 518039
- 4a Thema Meubel Culemborg, tel. 530639
- 4II Balletstudio Chantal v.d. Tuijn, tel. 532834
- 6 Autobedrijf Helmond VOF, tel. 514999
- 6a Jagers Banden en Wielen, tel. 513738
- 8a Transportbedrijf Ton van Ewijk, tel. 515927
- 8b H.F. Style BV, tel. 519500
- 10 Ben de Graaf, tel. 520006
- 12 Meubelfabriek De Driesprong BV, tel. 512937
- 14 Streef Reizen BV, tel. 515141
- 16 Transport- en Verhuysbedrijf Van Sterkenburg BV, tel. 513216
- 18 Stikkerij Ermellen, tel. 513134
- 18 Meubelfabriek T.F.Y. Culemborg BV, tel. 520131
- 22A Frevada Handelsonderneming, tel. 516800
- 22 Fredo Meubelen, tel. 530887
- 24 Frazier Europe, tel. 512380
- 28 Delta Nieu Nederland, tel. 516171
- 28 Promace Systems BV, tel. 520505
- 28 Intexa CV, tel. 522225
- 28 Kaptein Culemborg BV, tel. 521966
- 28A De Fabriekshal Culemborg, tel. 513778
- 32 Beter Bed BV, tel. 514433
- 34a Be-Vorm Meubelindustrie BV, Boschform Bankstellen en Kussenfabriek, tel. 514243
- 34b Top Design Meubel, tel. 531312
- 36 Chr. van Arnhem en Zonen BV, tel. 514341
- 38 Hatz-Nederland BV, tel. 514147
- 40 Visscher Culemborg, tel. 514545

Beesdseweg

- 2 Middelkoop Culemborg BV, tel. 512020
- 3 Kirpestein Machinery BV, tel. 522588
- 3c 4 x 4 Parts Europe BV, tel. 515530
- 3e Meubelstikkerij en Stoffeerdierij Gursel VOF, tel. 531445
- 5 Fair Trade Organisatie, tel. 545151
- 7 Superfrost: Electrolux Bedrijfskoeling, tel. 544444
- 11 Van der Sluis Stalen Meubelen BV, tel. 513244

Blokdrukweg

- 5 Autobedrijf Boon, tel. 513355
- 15 Dynamic Design BV, tel. 519188

Costerweg

- 2 Derbri Meubelstoffen BV, tel. 514866
- 3 Interbike Publications BV, tel. 520709
- 3 Studiotekst BV, tel. 519491
- 3 Voorsman Vormgevers, tel. 516668
- 4 Standbouw Prins Design BV, tel. 519335
- 4b SAM, tel. 514699
- 4d Inter-Sit, tel. 530419
- 4d Interieur Plaza, tel. 516699
- 4e Fa. Annon Schlecker, tel. 521212
- 4f R.C.P., tel. 516538
- 4g P.K.S., tel. 501636
- 12 Wang Nederland BV, tel. 470911

Energieweg

- 2 H. van Cooen, tel. 512215
- 2a W. van Baaijen en Zonen, tel. 512836
- 4 Bouw- / Aannemersbedrijf C.M.V. Santen & Zn BV, tel. 5512314
- 12 N. Verrips en Zonen BV, tel. 512961
- 14 Impresse BV, tel. 519707
- 18 Montagebedrijf Centraal Nederland, tel. 520719
- 31-01 H.T. Onderhoud en Montage, tel. 531787
- 31-02 Deko VOF, tel. 517998
- 31-04 Data Design, tel. 514798
- 31-05 Maters Industrieel en Handelsbedr. BV, tel. 530430
- 31-06 HWR Car Systems Plus, tel. 522185
- 31-08 M.T.J. Print, tel. 520817
- 31-09 Elektrotechnisch Buro J. Baas B.V., tel. 521115
- 31-10 Van Stouvenberg C.L., tel. 514779
- 31-11 Culemborg Design Meubel, tel. 520038
- 31-12 Combi-Division Meubelen, tel. 520038
- 31-14 Glazenwasserij en schoonmaakbedr. Van Haafren, tel. 514115
- 31-16 Autopoetscentrale Culemborg, tel. 532666
- 31-19 Wuite Styles BV, tel. 520092
- 31-20 Vision Communication Consultants, tel. 519828

Erasmusweg

- 1 Lutkie & Smit Papier BV, tel. 477100
- 2 Grafisch Afwerkingsbedrijf AFCO BV, tel. 516718
- 3 Friesland Frico Domo, tel. 521907
- 3 Albrecht Culemborg BV, tel. 472911
- 6a Jiffy Products Nederland B.V., tel. 516464
- 7 Binderij Saturnus, tel. 512101
- 8 Autobedrijf Vermeulen, tel. 514727
- 9 Prints & Samples, tel. 531132
- 10 Centraal Boekhuis BV, tel. 475911
- 11 Technipress BV, tel. 545454
- 11 Techniprint BV, tel. 517332
- 15 D.J. Middelkoop & Zonen Culemborg BV, tel. 519843
- 15 Marketing Centrum Bankesbakkerij U.A., tel. 470070

Gutenbergweg

- 1 NIL Beveiliging BV, tel. 471111
- 3 Autoschade Stolker, tel. 518723
- 5 Offsetdrukkerij Dur BV, tel. 512625
- 5a Van der Wens Meubelen BV, tel. 514518
- 5all Rove Collection BV, tel. 518422
- 7 Aquariumhuis Jansen, tel. 519990
- 7a VOF Metay, tel. 522123
- 8 Meublo Meubelgroothandel, tel. 530690
- 8a Vrieling Bouw Engineering tel. 517447
- 8c Fa. Akdemir, tel. 518985
- 11 SNS Automotive, tel. 547888
- 15 Signatec Business Solutions, tel. 531535
- 17 ACRO BV, tel. 030-6001900
- 17 W. Wouters BV, tel. 076-6422476

Houtweg

- 2 Risana Meubelen, tel. 521400
- 4 VOF Culemborgse Zonwering, tel. 516570
- 5 De Koopjeshal, tel. 520157
- 7b Mega Foam B.V., tel. 532532
- 8 DEM Comfortmeubelen BV, tel. 517484
- 10 Riverside Classics, tel. 519479
- 10c Im- en Export, tel. 521376
- 11 Technische Handelsonderneming Van Veliuw B.V., tel. 513988
- 12 Parlat Meubelen BV, tel. 531233
- 13 Het Culemborgs Keukenhuis B.V., tel. 517323

Industrieweg

- 1 Meubelspuiterij B.H.S., tel. 512018
- 1d Verschoor Metaal Techniek B.V., tel. 515503
- 3 Autobedrijf C. Middelkoop, tel. 520362
- 4a A. Dagdelen, tel. 515596
- 4a Intermex, tel. 502888
- 4a Scikkerij Inan, tel. 532463
- 4a Nova Design, tel. 521600
- 4b Prints & Samples, tel. 532132
- 4c Rijswijk en Hendriksen, tel. 517989
- 5-7 Havee Meubelen BV, tel. 520377
- 6-j Rainbow International
- 6a-l Staffpool Techniek, tel. 533344
- 6b Numal Technical Support, tel. 544070
- 6c B.S.L. BV, tel. 533388
- 6c Dops, tel. 531888
- 6d Prevent Gloves BV, tel. 533555
- 6d Anthicon, tel. 642135
- 6k Krijgsman Packing Service B.V., tel. 547070
- 8 Aannemersbedrijf C. van Dillen en Zoon BV, tel. 512027
- 8a Danisco Flexible Nederland B.V., tel. 521316
- 9 Elek.-inst. en adviesbureau Smit BV, tel. 513088
- 9a Sedes B.V., tel. 521828
- 10 Denocard, tel. 519594
- 11 Jan Driessen Metalen, tel. 517193
- 12 De Groot BV, tel. 512747
- 12a Baby Totaal, tel. 532322
- 13 Inerturn BV, tel. 512622
- 14 Dirk Kramer BV, tel. 513475
- 15 Young International BV, tel. 514174
- 16 V.O.F. Ukis Meubelen, tel. 532284
- 18 Rapaci Tekstverwerking, tel. 512297
- 23 Jeantique BV, tel. 521215
- 19 Paul Meijering Metalen BV, tel. 515878
- 23 Atlantis Badkamers BV, tel. 035 - 6944767

Nijverheidsweg

- 1 Van Wijk en Boerma Chemische Produkten, tel. 513382
- 2 Buro Bouwkunde, tel. 521226
- 3 Van Grevenbroek Plastic Recycling, tel. 522055
- 3a Strong Line, tel. 530865
- 4 Reprografisch Service Buro Reprofa BV, tel. 52424
- 5 Schwank BV, tel. 513143
- 7 Drankenhandel J.H. Eggeman, tel. 512623
- 8 Van Laar Slijptechniek, tel. 517678
- 9 Culemborgse Meubelfabriek Damku, tel. 513201
- 9 Meubelfabriek De Nijverheid, tel. 520611

Parallelweg West

- 5 De Waardt Bouwmarkten B.V., tel. 621222
- 7 De Waardt Culemborg, tel. 512639
- 10 Aannemingsmaatschappij Hussen, tel. 512394
- 13 Meubelstofleiderij- en Stikkerij Correct BV, tel. 514335
- 15 Bouwbedrijf Gebroeders In den Eng BV, tel. 512026
- 15 Aannemingsbedrijf Beesd BV, tel. 683669
- 23 Gispem International BV, tel. 474211
- 25 W.V. Doorn en Zonen, Fabr. voor Metaalbew. BV, tel. 512347
- 27 MultiDesk Gdlemborg BV, tel. 518424
- 35 Van Gaasbeek en Van Tiel Meubelind. Houth. BV, tel. 512441
- 39 B.C.A. Blom BV, tel. 521500
- 45a Tasker Nederland V.O.F., tel. 515262
- 69 Multi Continental, tel. 521500
- 75 Firma Gebr. Blom, tel. 513175
- 83 Handelsmij. J.M. Driessen en Zn. BV, tel. 513441

Plantijnweg

- 1-3 Gebr. Pothuizen BV, tel. 512324
- 2a Tromp Verpakking Partners BV, tel. 516564
- 2b Ridderhof Collection BV, tel. 521835
- 2c Eskay, tel. 514699
- 4 Blom Trading BV, tel. 516298
- 5 Aannemersbedrijf J. Mesu, tel. 513151
- 6 Twintec Nederland BV, tel. 532878
- 7 Automobilbedrijf Jan van Beurden BV, tel. 512134
- 8 Hesco, tel. 517392
- 10 Rasing Bouw- en Aannemingsbedrijf BV, tel. 516846
- 12 Maier BV, tel. 521120
- 14 Euromaster Bandenservice, tel. 514467
- 14a V.S.C. Culemborg, tel. 517621
- 15 M.A.D. Computer Systems, tel. 532833
- 15c Jarbro, tel. 517926
- 16 Autobedrijf Van Kerkhof Culemborg BV, tel. 513600
- 22 IPI Software Produktie, tel. 518700
- 23 Rademaker BV, tel. 543543
- 24 Arthodental Techniek, tel. 517794
- 25 Racupack BV, tel. 519726
- 27 Arthodent BV, tel. 518004
- 28 Fa. A.J. Lamboo en Zn., tel. 512563
- 29 Poppeliers Muziekwarenhuis BV, tel. 520999
- 30 De Kelk BV, tel. 533428
- 31 Autobedrijf Gebr. Van Hemert Culemborg BV, tel. 516613
- 32 Verenigde VTN Bedrijven BV, tel. 517474

Randweg

- 1 Marter Design BV, tel. 030-6871213
- 1a Kwint Techniek, tel. 513388
- 2 Drankenhandel A.C. Pels BV, tel. 512459
- 2a A.Z.I.V. Audiovisueel, tel. 521422
- 3 Special Media BV, tel. 530966
- 3a Studio Bassa, tel. 533000
- 3b Marketing Centrum w/d Melkdetailhandel BV, tel. 533300
- 4-2A Ventura Woondecoratie, tel. 516135
- 6 Kar-Leer Meubels, tel. 522489
- 6 Euro Meubel, tel. 530743
- 6b Van Benthem Palletrecycling, tel. 530650
- 6b Ha Na Yu Stikkerij, tel. 513956
- 6b Meubelstikkerij Showdesigns, tel. 530439
- 6c Handelsonderneming Van Arkel B.V., tel. 0344- 601381
- 6d Olympic Meubelen VOF, tel. 521349
- 8 Bos Culemborg BV, tel. 517613
- 8a Het onderdelencentrum, tel. 517613
- 8c Phoenix USA Cars, tel. 520549
- 8d Smit Vervangingswerken, tel. 521323

- 12 Automobiel- en Garagebedrijf Gecu BV, tel. 513650
- 18 Kuilmann-Lampen BV, tel. 514245
- 20 Jan Krediet BV, tel. 517900
- 32 Moreno Ziemeubelen BV, tel. 514671

Rolweg

- 7 Autoschade Van Jaarsveld, tel. 530620
- 8-10 P&F Porject Furniture, tel. 515913
- 10 Casala Benelux, tel. 515913
- 11 A.H. Kaascentrale, tel. 515644
- 11 Bouter Culemborg BV, tel. 611899
- 13 Autobedrijf Van Dijk Culemborg B.V., tel. 518850
- 21 Meubelhandel Bradaal Culemborg BV, tel. 517400
- 23 Nederlands Centrum voor Fiscaal en Sociaal Advies, tel. 534222
- 25 Transpac Nederland, tel. 530753
- 27 Transpac Nederland, tel. 530753
- 31-33 The Loenen House BV, tel. 532020
- 45 Opel Centrum Culemborg, tel. 531091

Staalweg

- 1 Seda, tel. 531134
- 1-3 Dauphin Benelux BV, tel. 533292
- 2 Topform, tel. 512245
- 7 Meubelbedrijf Cumery, tel. 512172
- 9 Alfaal Centrum Culemborg, tel. 515533
- 9a Schildersbedrijf Centraal Nederland, tel. 517266
- 9a Cleaning Service Centraal Nederland, tel. 513133
- 10 Intersol B.V., tel. 532727
- 12 Technische Handelsonderneming Go Warmmes, tel. 517594
- 14 Medalliefabriek Scol-Culemborg BV, tel. 514884
- 15 Van Zuilkom Meubelen B.V., tel. 519222
- 15a VOF Houtdraaijerij C. Brouwer, tel. 518449
- 15a Emde, tel. 522445

- 15c Marchal Design V.O.F., tel. 522330
- 16 Star Direct BV, tel. 530975
- 16b Cedri Meubelen, tel. 516457
- 16b Driessen Verpakkingen Culemborg, tel. 516106
- 17 A.L.S., tel. 532321
- 18 Van Hussen Meubelen, tel. 512736
- 18 Beppe Loy BV, tel. 514060
- 18 Meijerij Reclame & Marketing BV, tel. 533322
- 21 Hebril, Tel. 520131

Textielweg

- 1 Security Monitoring Centre, tel. 0344- 670411
- 2 Winter Rivertex B.V., tel. 544010
- 2a Roughroad Culemborg B.V., tel. 531149
- 2b H.V.W., tel. 519749
- 4 Kool BV, tel. 515455
- 4a Mustafa OZ
- 6 KC Unique BV, tel. 514848
- 6a Dakjaba, tel. 522011
- 6a Fabo B.V., tel. 519797
- 12 Nedlloyd Districenters BV, tel. 514646
- 14 Hebre, tel. 522222
- 14 Sign Service BV, tel. 522333
- 16 Houdstermaatschappij De Rek BV, tel. 516414
- 16 FP Automatisering, tel. 514141
- 16 VOF Unicum Culemborg, tel. 518054
- 16 Ortho Dental, 516414
- 16 Verhoeven Culemborg BV, tel. 531921
- 18 H en M Transport Geldermalsen, tel. 533400
- 18 Martin Meubel Logica, tel. 533400
- 18 Alugarant BV, tel. 515777
- 18 Ria de Winter Interieur Studio's BV, tel. 531453
- 18a Lars BV, tel. 514360
- 18b Verkoopkantoor Blumer, tel. 515777
- 20 Van Drenth Buighout, tel. 514641

5.3 LANDBOUW EN LANDSCHAP SAMEN

In 1963 werd een onderzoek gedaan naar de situatie van de landbouwbedrijven in de gemeente Culemborg. Het onderzoek begon met de mededeling dat het in totaal 1709 hectare besloeg, waarop 138 landbouwbedrijven met meer dan 5 ha. grond actief waren. De grienden en fruitteeltbedrijven werden niet in het onderzoek meegenomen (E.J. van Toorn, 1963).

De veranderingen in de landbouwsector waren onder meer een gevolg van het stijgen van de kosten en het dalen van de opbrengstprijzen.

Uit tabel 5.2 blijkt dat de landbouw in de tweede helft van de 20ste eeuw verder opschoof in de richting van de veehouderij ten koste van de akkerbouw. Het gemiddelde oppervlak cultuurgrond per bedrijf bedroeg 12,4 hectare. Van de 138 bedrijven hadden 87% minder dan 20 hectare grond. De mechanisatie begon op te komen met 27% van de agrariërs die met een trekker werkt, 28% die een melkmachine gebruikt en 62% die nog met paarden werkt.

Op de grond werd in de grootteklasse tot 20 ha. intensief verbouwd met gemiddeld 53% graan. In de overige grootteklassen was het gebruik vrij extensief met gemiddeld 69% graan. Aardappelen kwamen nog op 118 bedrijven voor, maar voor 77% van deze bedrijven nam dit niet meer dan 0,5 ha. in beslag. Het aantal melkkoeien per ha. grasland en voedergewassen was gemiddeld 1,01, maar varieerde sterk. Omdat het gemiddelde arbeidsinkomen te laag lag, raadde de Rijkslandbouw-voorlichtingsdienst (in 1963) aan om:

- het aantal arbeidskrachten te verminderen;
- de productieomvang binnen het bedrijf uit te breiden of bedrijfsvergroting te plegen;
- de bedrijfsvoering te verbeteren.

Tabel 5.2 Gebruik van de cultuurgrond per grootteklasse in hectare en in procenten. Uit: E.J. van Toorn – De bedrijfseconomische situatie van de landbouwbedrijven in de gemeente Culemborg. Tiel 1963.

Grootteklasse in ha.	Totaal cultuurgrond	Grasland		Bouwland		Tuinbouw	
		totaal	%	totaal	%	totaal	%
5-10	453	375	83	66	14	12	3
10-15	509	430	85	68	13	12	2
15-20	309	257	83	39	13	14	4
20-30	339	275	81	37	11	27	8
>30	99	79	79	14	15	6	6
Totaal	1709	1416 ha	83%	223 ha	13%	70 ha	4%

In 1996 woonden nog zo'n 155 mensen in het landelijk gebied. Het aantal bedrijven daalde echter sterk: van 111 in 1980 tot 78 in 1998. Daarvan had 65% van de agrarische ondernemers een bedrijf met een areaal groter dan 10 hectare. Van de 3118 hectare in de gemeente, was zo'n 2100 hectare voor agrarisch gebruik, 200 ha. voor bos, 3 ha. voor recreatief water en 150 ha. voor overig water (breder dan 6 meter) in gebruik. Van het agrarisch land was in 1996 1311 ha. grasland, 130 ha. snijmaïs en 89 ha. overig bouwland (Bron: CBS). Van grote invloed op het karakter van de landbouw en het landschap, is het ruilverkavelingsproject van begin jaren '70 geweest. Helaas ontbreekt de ruimte daar verder over uit te weiden.

5.4 PLUS: DE BEVOLKINGSSTATISTIEKEN

Om een globaal beeld te geven van de demografische ontwikkelingen van Culemborg volgen hier een aantal illustrerende tabellen.

Inwonertal

In de 16de eeuw woonden er zo'n 2000-2500 mensen in Culemborg. Dit groeide langzaam tot 2957 in 1770 en 9295 in 1920. Het huidige aantal inwoners nadert de 30 duizend.

Jaar	Inwonertal
1770	2957
1824	4232
1840	4752
1850	5188
1860	5647
1870	6178
1880	6818
1890	7630
1900	8247
1910	9056
1920	9295
1930	9377
1940	9738
1948	10874
1950	11037
1960	12285
1970	15400
1979	18414
1980	19080
1990	22046
1998	24375

*Tabel 5.3 Inwoneraantal gemeente Culemborg.
Uit: ETI-rapport 1950; OD205-Kwantes; B.
Blommers.*

*Tabel 5.4 Recente cijfers inwoneraantal gemeente
Culemborg. Bron: CBS 1999.*

	Bevolking					
	Totaal	Mannen	Vrouwen			
1988	20744	10176	10568	4293	14233	2218
1989	21116	10371	10745	4320	14502	2294
1990	21532	10597	10935	4415	14735	2382
1991	22052	10863	11189	4517	15121	2414
1992	22629	11125	11504	4647	15521	2461
1995	23728	11707	12021	4975	16204	2549
1996	24034	11869	12165	5030	16408	2596
1997	24196	11963	12233	5009	16538	2649
1998	24375	12033	12342	5089	16598	2688
1999	24452	12066	12386			

Geboorte- en sterftcijfers, vestiging en vertrek

De gegevens van tabel 5.5 zijn maar van een beperkt tijdsinterval. Toch geeft dit interval voldoende informatie over een tijd waarin veel gebeurde, ook industrieel gezien.

Zo kenden de jaren 1906-1910 en 1916-1920 een hogere waarde wat betreft vestiging (en vertrek). Zijn dit de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog? Zowel de geboorte- als de sterftcijfers nemen af. Dit is tekenend voor een samenleving in de transitiefase. In Nederland zijn een pre-transitiefase (voor 1875), een transitiefase (1875-1965) en een post-transitiefase (na 1965) te onderscheiden. In de pre-transitiefase schommelen de geboorte- en sterftcijfers sterk en is de natuurlijke bevolkingsgroei gering. In de transitiefase loopt eerst het sterftcijfer terug en later het geboortecijfer. De post-transitiefase wordt gekenmerkt door een stabiel, laag niveau van geboorte- en sterftcijfer, met daarbij een gering geboorteoverschot (C. Krijger et al., 1988).

Tabel 5.5 Geboorte, sterfte, vestiging en vertrek in de gemeente Culemborg over de jaren 1881-1948.

Uit: ETI – Welwaartsrapport West-Betuwe, hoofdstukken 1 & 2. 1950.

Jaarinterval	Geboortecijfers	Sterftcijfers		Vestiging	Vertrek
1881-1885	1242	809		1832	1902
1886-1890	1338	834		2364	2419
1891-1895	1308	714		2443	2613
1896-1900	1470	804		2561	3034
1901-1905	1472	714		2255	2733
1906-1910	1423	804		3124	3214
1911-1915	1352	607		2580	3104
1916-1920	1164	618		3188	3734
1921-1925	1105	516		2114	2682
1926-1930	914	509		2294	2617
1931-1935	793	434		2196	2573
1936-1940	876	446		2127	2178
1941-1945	1016	631		2570	2434
1946	314	124		641	729
1947	261	100		529	488
1948	283	94		579	457

CONCLUSIE

Binnen het bekeken tijdsinterval is inderdaad een globaal verloop van ambachtelijk (vóór 1800) via industrieel (1800-1950) naar een dienstverlenende (na 1950) bedrijvigheid te constateren. De bedrijvigheid veranderde van een voornamelijk verzorgend naar een stuwend karakter. In de 18de eeuw waren de zijdelintproductie en fabrieken als de geweerfabriek grote werkgevers. De eeuw daarop zorgden de stoelenmakerij, de fabrieken van Van Hoytema en de sigarennijverheid voor een bron van inkomen. In de 20ste eeuw zetten deze industrieën door, en de meubelindustrie werd zelfs de grootste werkgever, maar heden ten dage zijn het de groothandels, transport- en distributiebedrijven, metalen-meubelindustrie en enkele specialistische bedrijven die het industrieterrein vullen. En een groot aantal Culemborgers werkt tegenwoordig buiten de stad.

Was Culemborg voorheen een centrumplaats van de West-Betuwe, is ze nu een centraal liggende stad in Nederland met potenties als distributie- en transportstad.

In dit rapport werd duidelijk dat Culemborg een rijke historie heeft, zowel in het algemeen als wat betreft de nijverheid van haar bewoners.

LITERATUURLIJST

Bezochte instanties

- Bibliotheken Wageningen Universiteit
- Gemeentearchief Culemborg
- Rijksarchief Arnhem
- Gelders Documentatie Centrum – Openbare Bibliotheek Arnhem
- Openbare Bibliotheek Culemborg

Gebruikte literatuur

Adresboek Gemeente Culemborg. Uitgeverij Engel, Amsterdam, 1965.

Dr. R.F.P. de Beaufort, Drs. H.M. van den Berg – De Betuwe; monumenten van geschiedenis en kunst, deel III: Gelderland, Betuwe. Staatsuitgeverij, 's Gravenhage 1968.

P.J.W. Beltjes, P.W. Schipper – Culemborg, Beeld van een Stad. Culemborg 1988.

J. Bieleman, W.R. Foorthuis, F. Keverling Buisman en P. Thisen – Anderhalve eeuw Gelderse landbouw: de geschiedenis van de Gelderse maatschappij van landbouw en het Gelderse platteland. REGIO-Projekt, Groningen 1995.

Bert Blommers – Het gezicht van Nederland: Culemborg. Walburg Pers, Zutphen 1993.

A.J. Blommers – Culemborg op de grens van twee eeuwen. Lorelax Productions, Muiderberg, 1999.

Bokelman/Croonen Stedebouwkundigen – Bastide Steden, Stimuleringsproject nadere uitwerking rivierengebied, eindrapport oktober 1992. Utrecht 1992.

Dr. W. van den Broeke, drs. A.M.C.M. Bouwens – Op streek geraakt; Het rivierengebied en de Kamer van Koophandel voor Zuid-West Gelderland (1842-1992); De economische en sociale geschiedenis van een regio. Tiel 1992.

Economisch Technologisch Instituut voor Gelderland – De agrarische productie en het grondbezit in de West-Betuwe. Arnhem 1952.

Economisch Technologisch Instituut voor Gelderland – De niet-agrarische bestaansbronnen: het maatschappelijk leven en een samenvattend overzicht van het welvaarts-onderzoek in de West-Betuwe. Arnhem 1952.

Economisch Technologisch Instituut voor Gelderland – Welvaartsrapport West-Betuwe, hoofdstukken I en II. Arnhem 1950.

Economisch Technologisch Instituut voor Gelderland
– Gemeente Culemborg: Welvaartsbronnen en ontwikkelingsmogelijkheden. Arnhem 1955.

A. Eillebrecht, J. Grimbergen, P. Schipper – De sigarennijverheid in Culemborg; mensen en fabrieken. Culemborg 1986.

Vereniging Gelre – Statistische beschrijvingen van de steden en het platteland van Gelderland uit 1808, deel III: Het kwartier van Nijmegen. Werken, uitgegeven door Gelre; no. 37. Arnhem 1986.

Gemeente Culemborg, OD205/Kwantes – Voorontwerp Structuurplan Beschermd Stadsgezicht. Delft 1979.

Gemeente Culemborg – Staat der Fabrieken en Trafieken 1808. Gemeentearchief Culemborg.

Gemeente Culemborg – Uitvoerig en beredeneerd verslag van den toestand der gemeente over den jare 1887. Gemeentearchief Culemborg. (1838, 1840, 1845, 1850, 1860, 1870, 1887, 1897, 1900, 1920)

Gemeentegids Culemborg 1991-1992. Suurland's vademecum B.V. Eindhoven.

Gemeentegids – Culemborg van A tot Z, 1972. Uitgeverij Engel, Amsterdam.

Gemeentegids Culemborg 1998-1999. Suurland Falkplan B.V. Eindhoven.

M.A.W. Gerding – Dorpsgeschiedenis: bewoning en bewoners. Walburg Pers, Zutphen, 1992.

A. Houtkoop – Licht in de duisternis: De wordingsgeschiedenis van de eerste Culemborgse gasfabriek. Uit het regionaal-historisch tijdschrift 'de drie steden' voor Tiel, Buren en Culemborg, 1980-1.

J.A. v.d. Hurk – Korte toelichting op de bodemkaart schaal 1:50.000 van de gemeente Culemborg. Stiboka, Wageningen 1968.

J.D.J. Kalkhoven – Geschiedenis van Culemborg. 1888-1890.

C. Krijger, T. Savelkoul, Elly Teune – Bevolkingsgeografie. Malmberg, Den Bosch 1988.

Commissie van Landbouw – Statistieke beschrijving van Gelderland. Uitgegeven door Paulus Nijhoff, Arnhem 1826.

R.H.C. van Maanen – De Culemborgse industrialisatie in de negentiende eeuw; Schetsen van de geschiedenis van de jeneverstokerij/branderij 'De Hoop'. Uit 'Voetnoten', uitgave van historisch genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden, 1998-19.

R.H.C. van Maanen – Werkverschaffing aan beddeelden in de Culemborgse wolindustrie 1770-1796. Uit het regionaal-historisch tijdschrift 'de drie steden' voor Tiel, Buren en Culemborg, 1997-2.

W. Nijboer – De standsorganisaties in de Tielerwaard. Gelderse Komgronden Commissie. Tiel 1956.

Rapport Stedebouwkundige studiegroep Culemborg, 1960. Gemeentearchief Culemborg.

Drs. H. C. Stol – "Zijdelint-rederij te Culemborg" Spiegel der historie. Zaltbommel 1968.

Streekarchivariaat Tiel Buren Culemborg – Tot Beltjes Blijdschap. Tiel 1994.

Stroming, bureau voor natuur- en landschapsontwikkeling B.V.; Gerard Litjens, Wouter Helmer, Willem Overmars – Natuur in de Culemborgse Uiterwaarden. In opdracht van de Gemeente Culemborg, oktober 1996.

E.J. van Toorn – De bedrijfseconomische situatie van de landbouwbedrijven in de gemeente Culemborg. Tiel 1963.

Dr. A.J. van de Ven – Het oud-archief van de gemeente Culemborg. Utrecht 1938.

Peter Visscher en Martin van Moorst – Agrarische nederzettingvormen in een deel van het centraal rivierkleigebied: een verkenning. Landbouwuniversiteit Wageningen, Staring Centrum. Wageningen 1990.

Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden – Culemborgse 'Voetnoten'; historisch halfjaarbericht. Uitgaven 1998-19, 1998-20

A.L.J. Wijnhoven, G.J.L. Koolhof – Van Voorburg tot Trio-wijk: Bouwen in Culemborg rond 1900. Culemborg 1985.

Internetpagina CBS: <http://www.cbs.nl>
Bodemkaart: www.bodemdata.nl

Zie eveneens voor meer informatie:

Drs. Bert Blommers – '40 jaar dr. Poels' t.g.v. veertigjarig jubileum van Woningbouwvereniging dr. Poels, 1993.

J. J. Boldingh – Culemborg in oude ansichten. Zaltbommel 1976.

Centrale Cultuurtechnische Commissie – Rapport voor de ruilverkaveling; Lek en Linge. 1968.

Dr. Marijke Donkersloot-de Vrij – Topografische kaarten van Nederland voor 1750. Wolters-Noordhoff bv, Groningen 1981.

Economisch Technologisch Instituut voor Gelderland – Ambachtsonderwijs in Gelderland. 1949.

Economisch Technologisch Instituut voor Gelderland – Het nijverheidsonderwijs in Gelderland. 1955.

Gemeente Culemborg – Behoud van het verleden; 10 jaar restaureren in Culemborg. Culemborg 1987.

A. Houtkoop, W. Veerman – Oud Culemborg in beeld. Culemborg 1981.

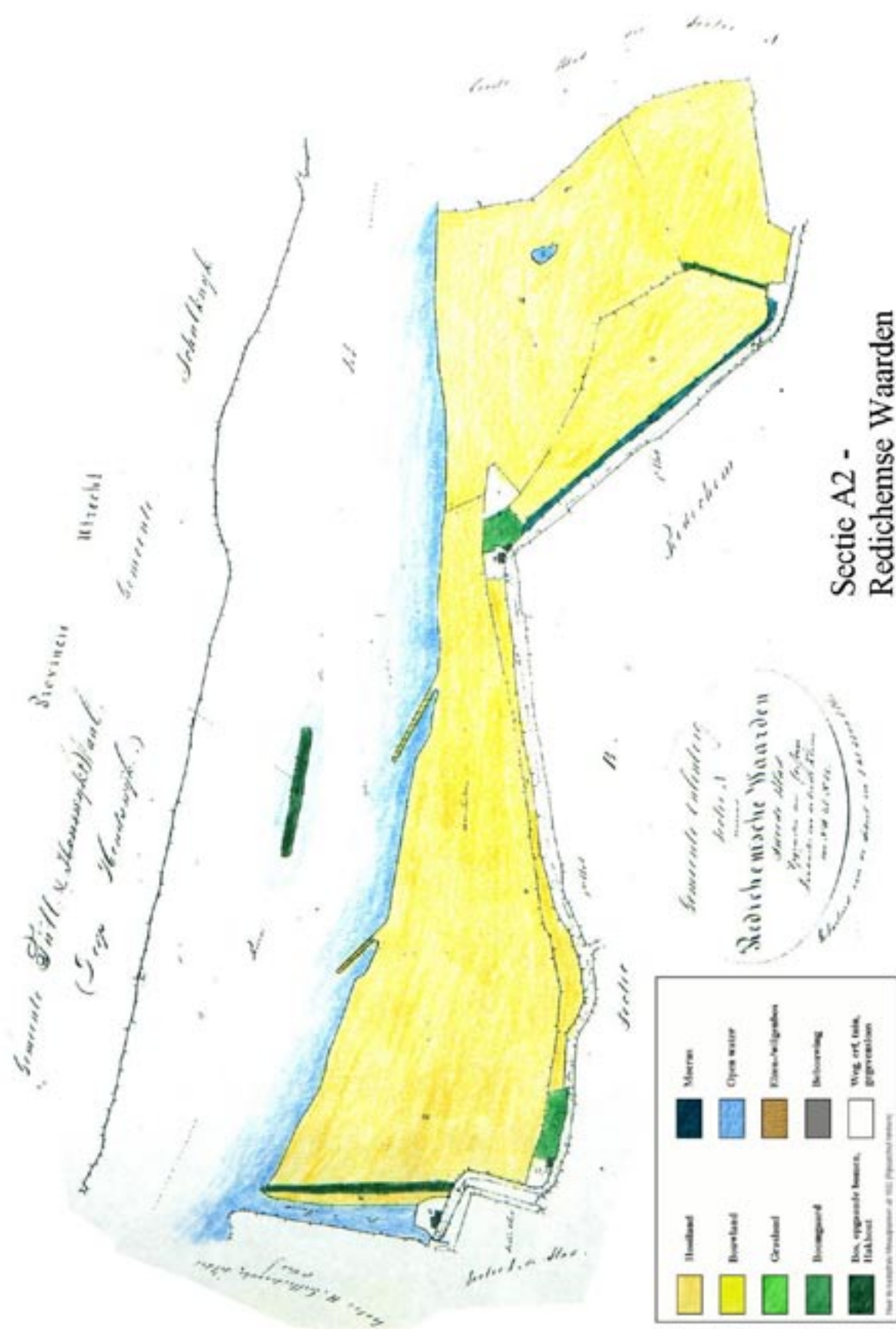
Landbouwcommissie van Gelderland – Agrarisch welzijnsplan voor Gelderland. Meerdere plannen; 1961-1963.

BIJLAGEN: DE KADASTRALE MINUUTPLANNEN VAN 1832

(Bron: Rijksarchief Gelderland en www.derwoon-omgeving.nl)

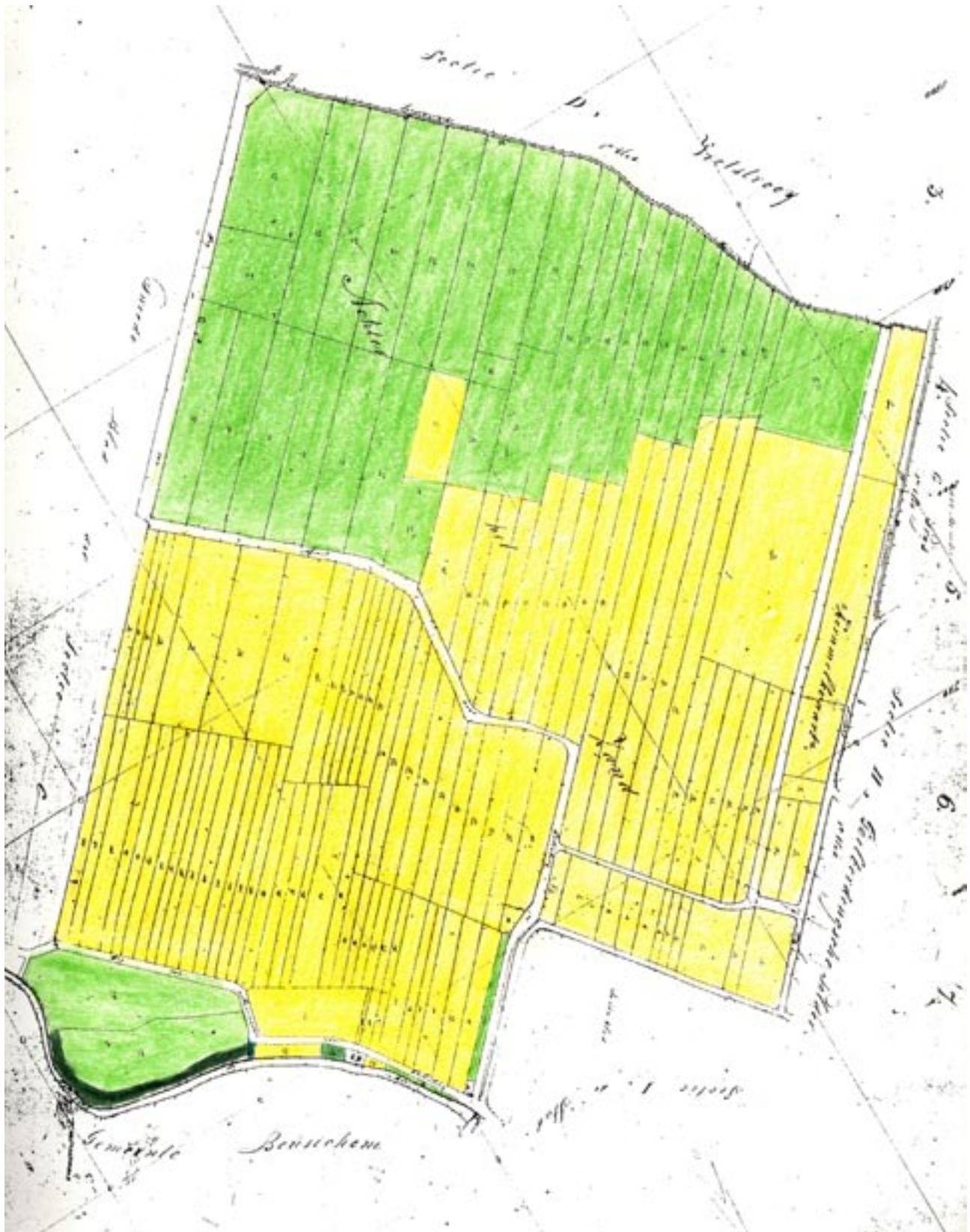

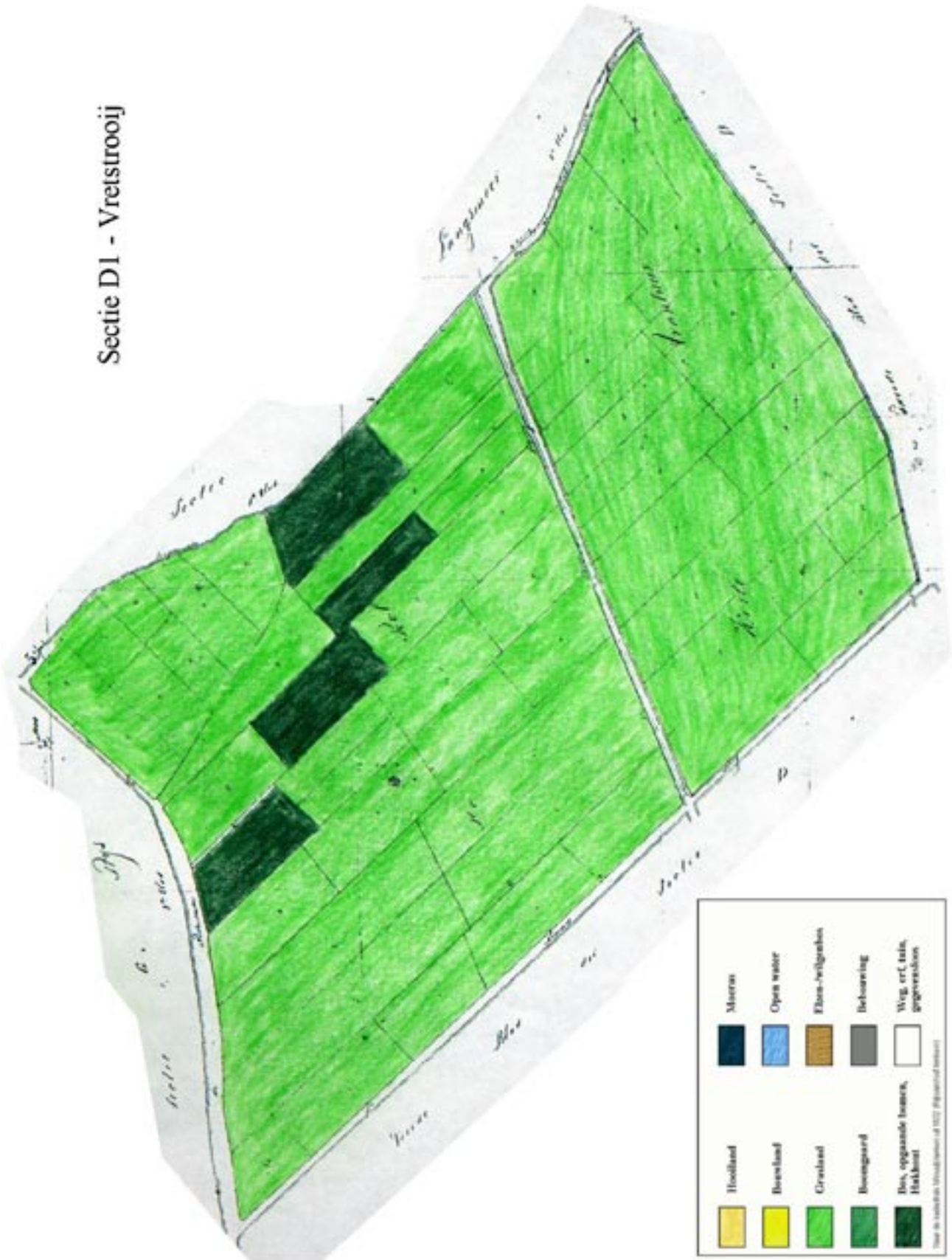

Sectie D1 - Vretstrooij

Sectie D2 - Vretstrooij

